

IKÓ FERENC

REV 92

BÜKKI BARLANGLAKÁSOK

BORSODI KISMONOGRÁFIÁK 3

22401

BORSODI
KISMONOGRÁFIÁK
3.

BAKÓ FERENC

**Bükki
barlanglakások**

**HERMAN OTTÓ MÚZEUM
MISKOLC, 1977**

Készült a Palóc-kutatás keretében

Szerkesztette: Szabadfalvi József

Technikai szerkesztő: Bodó Sándor

Lektorálta: Barabás Jenő

Kiadja: a Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

Felelős kiadó: dr. Szabadfalvi József.

Révai Nyomda Egri Gyáregysége, Eger.

Igazgató: Bede István.

76 3143 1200

BEVEZETÉS

A legnemesebb természetes építőanyag, a kő, viszonylag későn kap szerepet népi építkezésünkben. A XVIII. század előtti időkben a föld, fa, sövény vagy nád falazatok dominálnak és csak később, a civilizáció fejlődésével párhuzamosan foglalja el helyüket a kő, mint tartós, és egyben értékes anyag. Ez utóbbi tulajdonságánál fogva azonban nem általánosan, csak egyes társadalmi rétegeknél és bizonyos tájakon, ahol a követ könnyebben be lehetett szerezni. A kőfalazat paraszti alkalmazását még emellett társadalmi, jogi tényezők is korlátozhatták, hasonlóképpen a XIV. század viszonyaihoz, amikor domus lapidea építésére a nemesnek a királytól kellett engedélyt kérnie.¹

Népi építészetünk azonban a követ nemcsak a közismert módon alkalmazta, hanem a természetes barlangok modelljét követve, üreget vájt a sziklába, amit a maga történetileg változó igényeihez mérten rendezett be. Az ilyen barlanglakás kialakításának első feltétele nyilvánvalóan az erre alkalmas anyag jelenléte. A Kárpát-medence barlanglakásainak nagyobb része vulkáni tufába vájt,² de egyes tájakon a homokkő és a lösz is alkalmat adott az ott élő embereknek arra, hogy benne lakásként használt üregeket vágjanak ki.

Barlanglakások készítésére a riolittufa a legalkalmasabb anyag, mert könnyűszerrel vájható, viszonylag tartós, ellenáll a hőmérséklet ingadozásainak és nagy mennyiségben fordul elő. Különösen vonatkozik ez Észak-Magyarország keleti részére, a tokaji hegység és a Mátra közötti területre, ahol a Kárpát-medence riolittufa-va-gyonának fő tömege helyezkedik el. Ezt a tufát elsősorban arra használják, hogy borospincéket vágnak bele igen nagy számban, mert a kőzet előfordulása nagyjából fedi a szőlőkultúra elterjedését. A riolittufa, mint természeti adottság, az intenzív szőlőművelés, bortermelés és a kőbe vájt lyukpince, mint a tájban élő társadalom

kultúrájának jellemzői — kétségtelenül összefüggnek egymással és ez a kapcsolat nem lehet csupán természeti, földrajzi jellegű, ennek feltétlenül történelmi, néprajzi gyökerei vannak, feltárásuk azonban még további kutatást igényel. Mindezekhez a tényezőkhöz, de különösen a lyukpincéhez logikusan kapcsolódik a barlanglakás megjelenésének, használatának és szívós megmaradásának témaköre, ami épp olyan homályos, nehezen megfogható és megoldatlan, mint az egész kérdéskomplexum.

Az első nehézséggel akkor találja magát szemben a kutató, amikor a barlanglakások előfordulását, számát kívánja megállapítani akár a jelenben, a közelmúltban, vagy különösen a történelmi időkben. A hivatalos népszámlálások, házösszeírások, statisztikai adatfelvételek általában figyelmen kívül hagyják az emberi lakásnak alig minősíthető hajlékokat annak ellenére, hogy egyes településeken számuk jelentősen magas volt. Ahhoz, hogy a Bükk déli oldalán húzódó tufavonulatba vájt lakások számát, ha hozzávetőlegesen is, de meg tudjuk határozni, a terepbejárásokon szerzett saját információinkat és emellett bizonyos irodalmi utalásokat kell felhasználni.

A falusi lakóházakat építőanyag tekintetében először az 1910. évi népszámlálás vette számba, s ennek adatait *Bátky Zsigmond* elemezte a házkutató etnográfus szemszögéből. Véleménye szerint erre a tájra jellemzően „a faház volt az ősi alak, s ezt váltotta fel a kőház, mely úgy látszik itt is, mint amott (ti. a Balaton északi partján) a pinceépítkezéssel vette kezdetét”.³ Bátkynak ez a megjegyzése a kőfalazatú ház gyakoriságára utal, amit a statisztikai adatok területünkön a következőképpen tükröznek. 1910-ben a kőépületek elterjedése az északkeleti megyékben viszonylag alacsony értéket mutat:

Heves megye	20,3 százalék
Nógrád megye	20,6 százalék
Borsod megye	26,2 százalék

Még alacsonyabb azonban a szomszédos, teljesen alföldi arculatú megye, Szolnok kőházainak százaléka, ez mindössze 1,9 százalékot tesz ki.⁴

Borsod megye tehát első helyen áll a kőfalazatú házak száma tekintetében, de még magasabb ez az arány, ha egy-egy járás adatait emeljük ki. A hegyvidéki járasok — vagyis a sajószentpéteri, ózdi, miskolci — területén a kőházak aránya 35 és 59 százalék között változik, a témánkat legközelebből érintő mezőkövesdi járásban pedig 28 százalékot tesz ki. A statisztikai adatfelvétel a bar-

langlakásokra nem volt tekintettel, de joggal feltételezhető, hogy a kőházak között kerültek összeírásra. A mezőkövesdi járás egyes községeiben a kőházak száma igen magas, négyben eléri a 100 százalékot (Bogács, Cserépfalu, Ostoros, Szomolya), öt faluban pedig meghaladja a 90 százalékot (Bükkzsérc, Cserépváralja, Kács, Noszvaj, Tibolddaróc). Kétségtelen, hogy a barlanglakásokat ezekben a magas százalékot felmutató falvakban kell keresnünk, de a mélyebbre nyúló vizsgálat — helyszíni kutatás, levéltári, irodalmi adatgyűjtés — mégis más eredményeket hoz. Nem volt minden 100 százalékos faluban barlanglakás és olyan településeken is megtaláltuk, ahol a kőházak száma csak 48 százalékot tett ki (Andornak).

A Bükk vidékének barlanglakásairól, a nagyobb táj kereteit szemlélve, először az 1870. évi népszámlálásban kapunk utalást.⁵ Az adatok értékelésében az olvasható, hogy a birodalomban 2 991 277 lakás közül „pinczelakókra”, „ide értve az úgynevezett putrikat is”, összesen 14 596 esik. A részletes, megyékre és járásokra bontott adatokból viszont kétségtelen, hogy inkább mélyített veremlakásokról, földházakról van itt szó, mint barlanglakásokról. Borsod megyében 45, Nógrádban 56, Hevesben 293 ilyen építményt írtak össze és itt egyedül a tiszai járásban 190 volt a számuk, ahol a barlanglakás jelenléte szóba sem jöhet.

A Bükk barlanglakásait, mint tudományos kutatási témát, *Herman Ottó* fedezte fel. 1900. december 20-án és 1901. július 25-én, két alkalommal tett utazásokat „a borsodi barlanglakókhoz”. Erről egy rövid hír számol csak be a Természettudományi Közönyben: „Barlanglakók a Bükkben. *Herman Ottó*, Görgy Sándor miskolci törvényszéki bíró figyelmeztetésére és dr. Tarnay Gyula Borsod megye alispánjának intézkedésétől támogatva, mint már előbb a Bükk hevesi részében, most a borsodiban a barlanglakások egész rendszerét fedezte föl. A barlanglakásokat jó magyar nép lakja.”⁶ A gyűjtött anyagot, tapasztalatait *Herman Ottó* nem írta meg, csak naplója maradt ránk, amit a Néprajzi Múzeum őriz.⁷

Az első ismert, topográfiai és néprajzi adatokat is tartalmazó közlemény *Bátky Zsigmond* rövid tudósítása az *Ethnographiában*.⁸ *Bátky Szomolyán* látott barlanglakásokat, ezeket le is írta és közli, hogy Novajon és Ostoroson is vannak még. Érdekes az a *Szomolyán* (?) kapott információja, hogy „60—70 évvel ezelőtt jöttek divatba (a barlanglakások) máshonnan beköltözött lakosok révén”. A közleményben szereplő *Novaj* kétségtelenül elírás *Noszvaj* helyett, amit a nevek hasonlósága magyaráz. Valószínű, hogy *Malonyay* népművészeti monográfiájának ide vágó utalása is *Bátky* adatközlésén alapul: „Borsod megyében a Bükk hegység peremén levő községek: Szomolya, Novaj, Bogács, Ostoros... bővelkednek bar-

langlakásokban; több helyt egész utca is van ilyen".⁹ Végül a két világháború között *A magyarság néprajza* foglalja össze az addig publikált ismereteket. „Keményebb közetbe, tufába vágott hajlékot állal, istállóval, kamrával együtt százzámra találunk a Bükk déli peremén (Szomolyán, Bogácson, Ostoroson, Sirokon stb.), olykor még emeleteset is.”¹⁰ *A magyarság néprajza* szerkesztősége nem használta vagy még nem ismerte Szabó Zoltán témánkra vonatkozó adatait, amelyek a borsodi barlanglakásokról topográfiai-statisztikai tekintetben a legteljesebb képet adják. A közölt kimutatás községenként tünteti fel a házak összes számát, a barlanglakások számát és a bennük lakók lélekszámát. Ezek szerint Andornak, Bogács, Cserépfalu, Cserépváralja, Kács, Kistálya, Noszvaj, Ostoros, Sály, Szomolya és Tibolddaróc községekben 805 pinceházat 4005 személy lakott.¹¹ Szabó Zoltán nem említi meg azokat a településeket, amelyek az 1930-as években Heves megyéhez tartoztak, így Felsőtárkányt, Demjént, Egerszalókot és Sirokot, nem tárgyalja továbbá a városokat: Miskolcot és Eger, Kisgyőrt pedig a pinceházak kis száma miatt.

A magunk kutatásai az 1965. és 1975. évek között erre a területre terjedtek ki. Minden itt felsorolt településen terepbejárást végeztünk, leírásokat, fényképeket és felméréseket készítettünk. A helyszíni gyűjtést az egri és a miskolci levéltárakban történeti kutatással, az illetékes múzeumok adattáiraiban pedig további gyűjtéssel egészítettük ki (1. kép).

A Miskolctól Sirokig tartó vulkáni tufavonulat nyugati településeit néhány évvel ezelőtt már feldolgoztam és közzétettem.¹² A tanulmány gerincét Sirok község kőbe vájt és emberi lakások céljára használt üregeinek vizsgálata képezte. Megállapítottam, hogy ezek keletkezésére vagy múltjára szinte semmi adat sincs, az első levéltári forrás 1848-ban említi őket. Számuk e század elején 63, amiből 1971-ben még 26 lakást laktak, a többit gazdasági rendeltetéssel használták. A pinceházak nagy tömege a településen belül volt, de a határban is voltak hasonló módon kőbe vájt cselédlakások és lakással összekapcsolt gazdasági épületek. Sirokon főleg a legszegényebb réteghez tartozók barlanglakásai maradtak meg korunkig, ezért kevés a gazdasági rendeltetésű üreg, s ezek a lakás mellé sorakoznak fel, külön bejáráttal. Már a múlt század végén megjelenik a pinceház előtt a föld felszínére épített éléskamra, ami később lakássá fejlődik, a régi lakóüreg pedig egyéb funkciót nyer. A siroki építményekhez analógiaként idéztem a szomszédos területeken, így Egerszalókon, Demjénben és Egerben gyűjtött adataimat. Ez az anyag teljesebbé teszi a barlangépítményekről felvázolt képet, mert a sirokiaknál régebbi emlékeket és magasabb gazdasági, társa-

dalmi szintnek megfelelő építményeket lehetett itt megfigyelni és elemezni. Véleményem szerint, a megismert építménytípusok egy sajátos kultúra emlékei vagy inkább szegényes, csak töredékben megmaradt maradványai.

A barlangépítmények nyugati csoportja tehát alkalmas volt arra, hogy bizonyos formákat, típusokat különítsünk el az emlékek alapján, de mindenképpen kevés ahhoz, hogy az egész Bükk-vidéket képviselje irodalmunkban. Mindig reménykedtünk abban, hogy a déli Bükk hasonló építményrendszere nemcsak kiegészíti eddigi ismereteinket, hanem új szempontokat, lehetőségeket tartogat e témakör történelmi, néprajzi kérdéseinek megoldására.¹³

I. BARLANGLÉTESÍTMÉNYEK LEÍRÁSA

Az irodalom fentebb bemutatott adatai nyomán a Miskolctól Egerig húzódó sáv tizenkét településében kereshettük tehát a barlanglakásokat és a velük kapcsolatos, vagy éppen tőlük független gazdasági építményeket. Kutatás közben azonban a települések száma valamivel még gyarapodott, s így összesen tizennégy helység barlanglakásairól számolunk be az alábbiakban.

Andornak

A mai Andornaktálya község déli része az Eger-patak keleti teraszán, melyet északkeleti irányban völgy szakít meg, ahol évszázadokon át barlanglakások voltak. Ma egy sincs már sem funkcióban, sem eredeti állapotában, a legtöbbet borospincévé alakították át, okleveles említésük azonban a korábbiak közé tartozik. Egy pereskedés tanúi azt vallják, hogy 1725 körül „még Andornakon házak sem voltak, három-négy gazda pedig, ki ott rejtezkedett csak az Pinczében lakott...” Egy másik tanú: „Andornakon még akkor csak két-három lakos volt, azok is a Kis-Tállyai szőlők alatt a Pinczében laktak volt”,¹⁴ vagyis épp azon a területen, ahol a pincék nagyjából ma is vannak, és ahol a pinceházak is voltak.

Herman Ottó első útját Andornakon kezdte, valószínűleg azért, mert jó barátja volt Mocsáry Lajos, a falu birtokosa.¹⁵ Egész útján kíséretében volt Koszkol Jenő, s feltételezhető, hogy a mellékelt rajzok egy részét ő készítette. A barlanglakásokat a fentebb említett völgyben találta meg: „ebben vannak az odvak, még pedig a leginkább elmálott rétegben, földben” — ez a Rózsadomb, a szilárdabb részben, a „kőporban a pinczesor”. Egy pinceházzal alaprajzot és homlokzati rajzot is készítettek, egy második házról pedig csak perspektivikus képet. Az első lakás ábrázolásához rövid ma-

gyarázatot is ad, így az építményt szinte tökéletesen el lehet képzelni.

Az „odu” két helyiségből áll és kissé a földbe mélyített (2—3. kép). Az első rész, a „tornác”, bejárati oldalán kétharmadrészben nyitott, a kemenceszáj előtti részt védő „közfal” alatt és a bejárat másik oldalán ülépadkák. A tornácot zsúpos féltető fedi, ez alól nyílik a ház ajtaja, egyik oldalán az „alsó ablak”-kal, másikon a kemenceszájjal, ez alatt tüzelőpadka látszik és „katlan”-t jelez a rajzoló. Az ajtó feletti „felső ablak”-ban kéttágú rács feszül. A kemenceszájat „tévő” takarja, „a mivel a kenyérsütő szadját beteszik” — írja Herman O. A kemenceszáj felett tisztán kivehető korom arra enged következtetni, hogy a kemencének nem volt kéménye, amint ez a képeken nem is látszik. A kemence és a fal között van a „sut vagy surgyik”. A „pinceház” mennyezete „itt boltozatosan vájva”, lakói „napszámosok, nagy családú szegény népség”. Megjegyzi még, hogy „a lakórész egészen a tuffába vájva”, a tornácnak ugyanis csak az egyik oldalát képezi szikla, a másik már épített. Andornakon „egynek a kivételével, valamennyi odu tornáczos”, írja és a másik rajz éppen ezt az egy kivételt mutatja be (4. kép). A sziklafal alatt függőlegesre vágott, meszelt homlokzaton tömör fa ajtó látszik, mellette magasan elhelyezett kis ablak, ráccsal. Az ajtótól jobbra füst gomolyog, valószínűleg az előbbihez hasonló, primitív füstelvezetés ez és még tornác nélkül. A kemenceszáj előtt jobbra kőbe vájt sertésöl. Az előtérben álldogáló gyerekek külseje arról tanúskodik, hogy a pinceházakat már ebben az időben cigányok is lakták.

1930 körül még két pinceházat tartottak nyilván ezen a területen.¹⁶

Kistálya

Andornaktálya község északi, eredetileg önálló része, az Eger-patak keleti partján. Míg a falu fennálló házai az alsó teraszon sorakoznak, addig a pinceházak az innen keletre, párhuzamosan húzódó domboldalba vannak vágva, eredetileg több, egymás fölött fekvő sorban. A barlanglakások három csoportban helyezkednek el, délen a Hatházon, középen az Alsó-parton, északon pedig a Felső-parton. Számuk 1930 körül 76, vagyis az összes ház kb. egynegyede és bennük 366 személy lakott.¹⁷ Mintegy húsz év múlva, 1949-ben, a pinceházak száma már 68-ra csökkent, 244 lakóval,¹⁸ 1970-ben a 17 barlanglakást már többnyire cigányok használták.

Kistályáról is először *Herman Ottó* írt, de sajtátságos módon nem a pinceházak, hanem a „matyó bugyos ház” kötötte le figyelmét,

bár utazásának — mint láttuk — éppen előbbi volt a célja. Le-
rajzolt azonban két kővágócsákányt: az egyik, a „baltás csákány”,
a lakóhelyiségek kivágására, amivel állva lehet dolgozni, a másik
a „kéthegyű csákány ólak vájására”, ezt ülve használták.¹⁹ — 1932-
ben *Szvoboda Ödön* részletesebb ismertetést adott a kistályai bar-
langlakásokról. Leírta a készítés módját, az apró, „pítar”-nak neve-
zett udvarokat, melyek kerítése sokszor a természetes tufából van
kihagyva. Állítása szerint a pinceházak általában egy helyiségből
állnak és „egy kisebb kamrából”, az istálló külön bejárattal nyílik
az udvarról. Felfigyelt arra, hogy a házban folyó sütő-főző tevé-
kenységet nyáron az udvarra helyezik ki. Tévesen állítja, hogy a
pinceház falait belül vakolják, de érdekes megfigyelése, hogy képek
felakasztására a tufafalakba nem fémből, hanem fából készített sze-
geket használnak. A szerző általános tájékoztatást is ad a magyar-
országi barlangépítményekről és megjegyzi, hogy építésük okát, ere-
detét a gazdasági helyzetben kell keresni: „Ezek az emberek . . . kis-
igényűek, s megelégszenek azzal a kényelemmel, amit ezek a pri-
mitív oduk nyújthatnak.”²⁰

A magunk kutatásai 1970-ben és 1975-ben teljesebbé teszik és
némileg megváltoztatják az addig ismert képet, annak ellenére,
hogy ebben az időben nagyon kevés épségben megtartott és az épí-
téssel azonos funkcióban, azonos társadalmi réteg használatában le-
vő barlanglakást figyelhettünk már meg. A legtöbbet bizonytalan
foglalkozású cigánynépesség birtokolta, más részüket magányos, öreg
személyek, harmadik részüket még használható állapotban találtuk
ugyan, de a faluba költözött tulajdonos már kamrának, pincének
tartotta fenn — és végül tekintélyes részüket csak romos állapotban
írhattuk le.

A barlanglakások gyakran a nincstelen napszámosréteg gazda-
sági lehetőségeire alapozva és igényeire épültek. Eger városán kívül
ritka és inkább uradalmak gyakorlatához kapcsolódik az a megoldás,
amikor a nagyobb méretű borospince tartozéka egy barlang-
lakás és ebben a birtokos alkalmazottja, többnyire a vincellér lakik.
Ilyen kapcsolatra találtunk példát az Alsó-parton, a Pócsik család
pincéjében (162. szám). Építésének idejét a múlt század derekára
becsülhetjük, s azóta több tulajdonosa volt. A hatalmas borházból
három ág nyílik és még egy mulatószoba is, amit kandallóval fű-
töttek. A pince homlokzati falára balról merőlegesen a tufába vájt
konyha maradványait találtuk meg tűzhellyel, de a konyha mellé
épített fennálló lakásrész már elpusztult. A tulajdonos szerint a félig
barlangépítményben egykor a vincellér lakott (5. kép).

A pince és a vincellérház kapcsolatában jelentkező derékszögű
alaprajzi megoldás a kisparaszti barlanglakásokban sem ismeretlen.

A Felső-part egyik, szám nélküli, elhagyott pinceházában a konyha a lakás homlokzatára merőlegesen épült, külön bejárattal az udvar felől. A konyha belső végén volt a kemenceszáj, a lakószobában álló búbost tehát innen fűtötték. A konyhában kémény nem volt, így a füst az ajtón át távozott.

Formájában, alaprajzi elrendezésében a legrégebbinek tűnik a Felső-part 6. számú pinceház, de kora ennek is ismeretlen. Az építmény három helyiségből áll, középen pitvarral, ahonnan ajtó nyílik a házba, a borospincébe és az udvarra. A pitvar szabad kéménye még épségben volt, vele szemben a falba mélyített padka, melyhez hasonlót láttunk a pince végfalán is. A házból a kemence már hiányzott (6. kép). Hasonló alaprajzi elrendezésű az Alsó-part egyik szám nélküli (8—9.?), lakatlan, részben romos háza. A szabad kéményes pitvarból jobbra a ház ajtaja, balra hátul a borospince bejárata nyílik, tok és ajtó nélkül. A pince padlójában két sorban tufából kivágott hordótartó „kantárok” fekszenek. A lakástól balra külön bejáratú helyiség, valószínűleg istálló (7. kép). A legfejlettebb forma Szabó Istvánné pinceháza, a Felső-part 30. sz. alatt. Építését századunk elejére tehetjük, de azóta többször korszerűsítették. Tulajdonosának egy hold szőleje volt, de summásnak is járt. 1973 óta nem lakják, csak gyümölcsöt, burgonyát tartanak benne. A ház homlokzatát cseréppel fedett tornác védi, ide nyílik a pitvar ajtaja és a ház két ablaka is ide tekint. A tornác végén külön bejáratú ajtó vezet a pincébe, mellette pedig egy kisebb kamrába. A ház tüzelőberendezését már régebben modernizálták, ezért a kenyérsütő kemencét az udvar jobb szélén a partba vájták, épp úgy, mint mellette a kis baromfiólat (8. kép).

A kistályai barlanglakások homlokzata rendszerint tufa kváderkőből rakott fal, csak a végfalat és az oldalfalakat képezi a természetes szikla. A homlokzat felett gyakori a vakolatlan, rakott kőoromzat, ami a homlokzati falat és az udvart védi a föld omlásától (9. kép).

Ostoros

A belterület szélén három csoportban is vannak barlanglakások: a falu délnyugati részén a mélyebben fekvő Szépasszony-völgyben és a magasabban húzódó Csaba nevű területen; továbbá a patak keleti partján a belterület teljes hosszában vonuló, Domb nevű teraszon. Számuk a harmincas években 120 volt, lakóik száma pedig 450,²¹ de az 1925. évi földrengés, az Egri Népújság tudósítása szerint 92 kőbe vájt pinceházat összerombolt.²² 1970-ben felméréseink szerint 40 barlanglakás volt még használatban, de ezek egy részét a

Szabolcs megyéből ide költözött mezőgazdasági és ipari munkások vették meg és lakták.

Az ostorosi barlanglakások korára, régiségére nézve mérvadó lehet az a feljegyzés, hogy a XVI. században, amikor a török elpusztította a falut, az egyik család pincében bújt meg, és huzamosabb ideig ott is lakott. Lehetett ez egyszerű kényszermegoldás, de inkább egy korábban már gyakorolt, hagyományos lakásmód, amit a hódoltság labilis életviszonyai tartottak fenn.²³

Herman Ottó 1900 decemberében Ostoroson is járt. Andornakról a dombokon át, nyugat felől érkeztek a faluba, és annak déli részét, a Vermespartot (ma: Verem-part) le is rajzolták, a naplóból pedig ez a szöveg került: „A Csaba rész, úgy a Vermespart rész látóképe rendkívül érdekes és sajátságos, mintha valami keleti romvárosra tekintene az ember, de mégis derűs, mert az odvak eleje — frontja — friss meszelésű. A pusztán tufából nyíló odu itt kevés, a legtöbb ereszes és az ereszt itt-ott épített oszlop is tartja, sőt az eresz széle cifrázott is.”

A naplóhoz mellékelte ábrán a Verempart (itt már helyesen írva!) látszik a Csaba egy magasabban fekvő pontjáról. A patak keleti partján két szintben húzódnak a barlanglakások, a felsőn 7—8, félhajas gáddal ellátott pinceház, előttük többnyire meszelt, alacsony kerítésfal. Ezek nyomai még ma is megvannak, nincsenek azonban meg az alsó szint barlanglakásai, amelyekből a képen egymás mellett négy látszik. Ezek régiesebbek a felsőknél, mert nincs gáddal, homlokzatuk kissé a tufafalba süllyesztett. Az előtérben nyeregvetős, csonkakontyos, fennálló házak sorakoznak. A felső szint lakásai mögött a hegyoldalon egy-egy kémény bukkan ki a földből, ami a füstelvezetésnek már fejlettebb módját jelzi (11. kép).

Herman O. egy alaprajzot is felmért Ostoroson, egy kezdetleges, egysejtű barlanglakását, amit azonban egyik, homlokzatban ábrázolt házzal sem tudtunk azonosítani. A téglány alaprajzú ház bejárata az egyik hosszanti oldalán nyílik, az ajtó mellett két kis ablakkal. A valószínűleg süllyesztett építmény előterét két oldalról 1—1, részben épített falazatú kamra fogja közre, az egyik mellett még egy kisebb, kőbe vájt ól is van. A bejárati oldal egyik sarkában áll a kónikus kemence, aminek száját nem jelzi ugyan a rajz, de csak az előtérből nyílhatott éppúgy, mint az andornaki példában. A kemenceszáj előtti kamra a fűtés, valamint a sütés-főzés helyét védhette és takarta, ezért ezt inkább konyhának, mint kamrának nevezhetjük. A lakás berendezése igen egyszerű, szegényes (12. kép).

A tüzelőberendezés formáit is megfigyelte *Herman O.* és leírta a kónikus, csonkakúp alakú, belsőtüzelésű kemencét, ami eddig ismeretlen volt irodalmunkban, de amit épp az ostorosi példa nyomán

máshol is megtaláltunk. „A kemencze szádja sokszor kifelé nyílik, de van olyan is, amely a szobába nyílik, s amelynek láng- és füstfogója van, még pedig vesszőből fonva, megtapasztva és minden kenyérsütés után frissen meszelve” — írja (13. kép).

Egy másik perspektivikus rajzon a barlanglakások sorát látjuk, az előtérben két lakás, tufafal kerítéssel és kisebb udvarral. Az első ház meszelt, kő ablakkeretekkel díszített homlokzati falának felső részét kváderkövekkel pótolták ki. A második ház homlokzatát zsúppal kötött ereszt védi. A háttérben két-három, kevésbé felismerhető pinceház látszik, de az első három mögött a dombon a kémények jól kivehetők (14. kép). A Csaba nevű utcáról még egy zsánerkép készült, amelyen két pinceház látszik közös, kis udvarral, amit az utca felé kb. 1 m magas meszelt kerítés zár le. Az ablakok kicsik, 2—2 tagú ráccsal, az egész homlokzat kissé mélyített. Hátralát a dombon mind a két ház kéménye látszik, az udvar bal külső sarkában zsúppal fedett sertésól²⁴ (15. kép).

1970 és 1975 között végzett kutatásaink során azzal a gyakorlati problémával találkozunk, hogy az építmények korára, készítés idejére alig kaptunk adatokat. Ritka eset az, ha egy család több generáción át használt egy pinceházat, amikor a családi hagyományban a készítés körülményei átöröklődnek. A feltörekvő társadalmi rétegek folyamatosan kikerülnek a pinceházból és helyüket a még mélyebbről érkezők, vagy a stagnálók foglalják el.

Ostoroson kivételesen szerencsés körülmények között vizsgálhattuk a barlanglakásokat. Néhány esetben több mint egy évszázadra lehetett a családi hagyomány segítségével visszatekinteni. Az épületek vizsgálata elsősorban azzal a tanulsággal járt, hogy az építés időpontja nem jelenti a viszonylagos korszerű technológiát, mert új építmény is lehet régiesebb a korábbiaknál. A korszerűség kérdése a gazdasági-társadalmi körülményekkel, a geológiai feltételekkel és a gazda szubjektív nézeteivel függ össze. Most, amikor soravesszük az ostorosi barlanglakástípusokat, nem annyira az építés időpontját, mint inkább a műszaki fejlettséget tekintjük a rendszerezés alapjának. A típusok azonban több esetben már nem tiszták, a házakat építésük óta esetleg többször is alakították, korszerűsítették.

Alaprajzi elrendezésében és a tüzelőberendezés formájában egyaránt legrégiesebb a Verempart felső során (Gárdonyi u. kb. 51. sz.) lakatlanul álló pinceház (16—18. kép). Építési ideje feltétlenül erre a századra esik, mert Herman Ottó Verempart-ábrázolásán a ház környéke még beépítetlen. A kétsejtű lakás hossz tengelye merőleges a bejárati homlokzatra, vagyis a második helyiség az első mögött, a hegy gyomrának irányában helyezkedik el. A pinceház egy-egyegyeinek ez a befelé irányuló elhelyezése általános vonása a régebbi

típusú ostorosi barlanglakásnak. Az első helyiség, a lakószoba mennyezetét fejezettel díszített kőoszlop támasztja meg, ami ugyancsak jellemző Ostorosra. A kőoszlopot „ágas”-nak vagy „ágasfá”-nak nevezik, minden bizonnyal azért, mert a fennálló házakban is gyakori Észak-Magyarországon a mennyezetet támasztó fa középoszlop. A lakás tüzelőberendezése eltér azoktól a formáktól, amelyeket a tájnak a föld felszínére emelt házaiban ismerhettünk meg. A konyha funkcióit a hátsó, kisebb helyiség töltötte be, ezért itt kapott helyet a tüzelőberendezés is. A konyha hátsó falát képező természetes kőbe vájták a kemencét, a füstöt pedig a kemenceszáj felett a sziklába fúrt kürtő vezette ki a dombtetőre. A kemence szája előtti kisebb padkán főztek.

A barlanglakás fűtő-, tüzelőberendezésének a belső elhelyezése, amikor a belső tér meleg levegője áramlik a külsőbe, más pinceházakban is előfordul. Bár az ismert és lejjebb bemutatott példák már csak nyomokban utalnak erre a megoldásra, feltételezzük, hogy a régebbi múltban gyakori volt és egy időben ez lehetett a többséjtű pinceház általános tüzelőberendezése.

Több szakaszban épült ki a Csaba vezér u. (Csaba) 13. szám (19. kép) alatti barlanglakás. Magja 1850 körül készült, 1880 táján bővítették, majd 1913-ban alakítottak rajta és azóta változatlan. A jelenlegi tulajdonos csak a két szélső dátumot ismeri, a középsőt a helyszín és az analógiák ismeretében tételezzük fel. Készítése idején a lakás a 9—10—11. sz. helyiségekből állt, amikor a hagyomány szerint a 9—10. még összefüggő konyha volt, amihez borospince csatlakozott. A lakást a 12. sz. helyén régebben állott és a természetes kőbe vájt kemence fűtötte, később ennek a helyét a II. világháború alatt kitágították és óvóhelyként („bunker”) használták. A második periódusban épülhetett hozzá a 13. sz. lakószoba, akkor még külön bejáratral az „ámbitus”-ról, továbbá a tornác és a kőfalazatú kerítés. A kényelmesebb lakószoba megépítésével szükségtelenné vált a régi kemence, viszont ennek fűtésére új megoldás született: a búbost a most kialakított 9. számú helyiségből kellett fűteni, ezért új kemenceszáját és kéményt szerkesztettek hozzá. 1913-ban áthelyezték a szoba bejáratát mai helyére, a búbost pedig rakott tűzhellyel cserélték fel. A szoba ilyen átépítése a berendezés megváltoztatását is magával hozta: a fűtőalkalmatosság kisebb helyet igényelt, s így több, nagyobb bútordarab elhelyezése vált lehetővé (19—21. kép).

A belső helyiségben elhelyezett tüzelőberendezés egy másik példáját szolgáltatja a Gárdonyi G. u. 55. számú barlanglakás (22. kép). Az előbb említett lakatlan ház közelében áll ma is berendezve és használatban, építési idejére is ugyanaz vonatkozik, vagyis

századunk első negyedében készülhetett. 1930-ban tulajdonosa, Nyilas József bővítette: tíz éven keresztül minden télen vágta a követ, amíg a mai, labirintus jellegű építmény kialakult. A jelenlegi konyha — 1. számmal — végén elfalazott ajtó vezet egy kemencével fűtött helyiségbe, aminek jelenleg prэшház funkciója van, s innen borospince nyílik. Nézetünk szerint kezdetben ez a három sejt képezte a pinceházat, amihez először a 4. sz. lakószoba épült, s akkor vált konyhává az egykori pítvar, mert ide került a tűzhely, a szobába pedig a kályha. Az ámbitusról nyíló istállón át még egy prэшházba lehet jutni, s onnan a borospincébe. A borászathoz kapcsolódó helyiségek viszonylag nagy számát és térigényét talán az indokolja, hogy a tulajdonosnak fél hold szőleje volt, a másfél hold „vetőföld” mellett.

Két, funkcióját vesztett pinceházat mértünk fel a Gárdonyi G. u. (Domb) 1. számú ház telkén. A bal oldali, A-val jelzett építmény régebbi a másiknál és használatának korábbi formája a fentivel rokon. A ház A/1-gyel jelzett része a használat két fázisában is konyha volt, először csak az A/2-vel összekapcsolt egységben, amikor a hátsó kemenceszáj funkcionált. Az A/3 helyiséget később csatolták az előbbiekhez — feltehetően a XIX. sz. utolsó harmadában —, amikor a módosabb tulajdonos az ablakokra kőkeretet illesztett, e szobának külön bejáratot nyitott, bal sarkába búboskemencét állított, az A/1-ben pedig megfordította a kemenceszáját: a régít befalazta és az A/3 felé újat nyitott. A B-vel jelzett lakás több tekintetben más, újabb fejlődési fokozatot képvisel, ami már jobban igazodik a fennálló házak fejlődési rendjéhez (23. kép).

A két szomszédos pinceházat valószínűleg egy család építette két különböző időpontban. Alaprajzi elrendezésében és tüzelőberendezésének formájában a B jelzésű mindenesetre haladottabb fázist képvisel, mint szomszédja. A bejáratú homlokzaton egymás mellé sorakozó két lakóhelyiség és a szabadkéményes konyhából fűthető búboskemence eltérést jelent az előző példákban megismert rendszertől. Az 1922-ig a pítvartól tapasztott sövényfallal elválasztott konyhából régi borospince nyílik. Ehhez a háromsejtű együtteshez a fennálló ház megépítése után, 1924-ben a szobából még egy pincét vágtak. Azóta az egész lakást kamrának, ill. borháznak használják és a szobán is ekkor nyitottak külön bejáratot. A szoba közepe táján, az egykori kemence sarkánál kőből rakott oszlop, „kő ágas” áll. Századunk első negyedében a szoba berendezése a kisebb szőlőbirtokos parasztság igényeit és lakáskultúrájának általános fejlettségét tükrözte (23. kép).

A Csaba utcai barlanglakások alaprajzi elrendezésük mellett a tüzelőberendezés elhelyezésében különböznek az eddigiektől. A Csa-

ba u. 33. számú 1880 körül készült és azóta változatlanul látszik (24. kép). A háromsejtű lakás egyszerű véghomlokzatán a bejárat a kő belseje felé egymás mögé felsorakozó sejtek tengelyében nyílik. Az építményt tulajdonosa nemrég vásárolta, s történetéről, használatáról csak keveset tud. Az első helyiség pitvar és konyha funkciót töltött be, bal belső sarkában kemenceszáj, a „pofa”, ami a természetes kőbe vágott kemence fűtőnyílása. Előtte konyhapadka, felette a kürtő a dombtetőre vezet. A kemence tehát a lakás belső terén kívülre esik, fűtőfunkciója ezért csak a padkán égő szabad tűz útján vagy az átmelegített konyhafal kisugárzása révén képzelhető el. A pitvarból ajtó nyílik az egykori lakószobába, ami jelenleg borház. A szobát deszkaajtó választja el a pitvartól és csak az ajtó melletti kis méretű, rácsos ablakokon át beszűrődő fény világítja meg. A szoba közvetlen összeköttetésben áll a borospincével, ahová csak az előbbi két helyiségen át lehet bejutni. A Csaba u. 7. számú barlanglakás már ugyancsak gazdasági rendeltetésű: borház és pince. Alaprajzi elrendezése az előbbihez hasonló azzal a különbséggel, hogy a harmadik helyiséghez még egy pince csatlakozik, az előbbiekkel egyvonalban. A kemenceszájat éppúgy, azon a helyen találjuk, mint az előbb, de azzal a különbséggel, hogy a pitvar-konyha mellé újabban lakószobát építettek, abba kemencét állítottak és ezt innen, a régi konyhából fűtötték.

Végezetül még egy típusról kell beszámolnunk, ami nemcsak Ostorosra, hanem a környező táj más településeire is jellemző. Ez a típus alaprajzilag és tűzelőberendezését tekintve, leginkább a háromsejtű fennálló házhoz hasonlít, kivéve a borospince sajátos és csak a barlanglakásokban ismert elhelyezését. A Szépasszony-völgy (Csincsá) 13. számú pinceházat 1875-ben Bartók János pincevágó készítette (25. kép). Azóta eredeti állapotában áll, kivéve azt, hogy 1953-ban „ámbitus”-a ledőlt, és minthogy időközben eléje fennálló ház épült, ezt pedig gazdasági célokra hasznosították, a tornácot nem állították helyre. A bejárat homlokzat mögé sorakozó három helyiségnek ablakait kőkeretek díszítik, a homlokzati fal természetes tufakő, csak oromzata rakott kváderkő. A pitvarból balra kamra, jobbra lakószoba nyílik, s ennek közepe táján, az egykori kemence közelében kőoszlop áll. A pitvar mögött a szabadkéményes konyha hátsó falának közepén pedig kisebb méretű borospince bejárata nyílik. A lakószoba újabb funkciója istálló volt, ezért a bejárattal szemközti falon mélyített járszat találunk.

Szomolya

Egyike a délnyugati Bükk azon településeinek, ahol a barlanglakások használata számszerűleg és a teljes lakáslétszámhoz viszo-

nyitva is a legmagasabb. Ennek tulajdonítható, hogy a Bükk pinceházeit a magyar néprajzi irodalom Szomolya példáján keresztül ismeri, *Bátky Zsigmond* az itt szerzett tapasztalatait írta meg századunk elején.²⁵ Ezenkívül a szomolyai barlanglakásokról semmi tudósítást nem ismerünk, bár a kérdés több figyelmet érdemelt volna.

A levéltárak tagosítási iratai között őrzött beltelektérképek általában nem tüntetik fel a barlanglakásokat, kétségtelenül azért, mert a föld felszínén nem jelennek meg, hacsak a dombtetőn kiütköző kéményeket nem vesszük figyelembe. Kivételes eset ezért, hogy Szomolya 1862. évi beltelektérképe²⁶ tartalmaz olyan jeleket, amelyek másképp nem magyarázhatók. A térkép általában csak a telkeket tünteti fel, a rajtuk álló építményeket nem, de azokon a területeken, ahol napjainkban pinceházakat ismerünk, apró, téglány alakú, fekete foltok ismerhetők fel, s ezeket a barlanglakásokkal azonosítjuk. A téglány alakú jelek három csoportban láthatók: 11 db a falu délnyugati részén, 60 a temetőtől északra és 11 délre húzódik, a település keleti szélén. A térképen két további jel is feltűnik, amelyek valami módon kapcsolatba hozhatók a barlanglakásokkal, ezekre azonban nem tudunk magyarázatot adni.

A barlanglakások számát tehát 1862-ben minimálisan 82-re tehetjük, az időben legközelebbi tudósítás a két világháború között viszont már 172-ről ad számot, s ugyanakkor bennük 820 személy lakik. A pinceházak jelentős részét, körülbelül egyharmadát képezi a falu teljes lakásállományának.²⁷ 1971-ben magunk mértük fel a még meglevő barlanglakásokat. Kérdőívet állítottunk össze, amit a helybeli iskola tanulói házról házra járva töltöttek ki, Meder Iván tanár ellenőrzése alatt.²⁸ Az adatfelvétel eredményeiről a következőkben számolunk be.

1971-ben Szomolyán 39 pinceházzal lehetett még adatokat felvenni, ebből 12 már lakatlan volt, ezeket pincének, kamrának használták. A 27 eredeti rendeltetéssel működő építményben összesen 68 személy lakott. A kérdőíveknek csak az alaprajzi elrendezésre vonatkozó adatait lehet még elfogadni, de belőlük is hasznos következtetések vonhatók le. Így, a 39 lakáshoz 31 pince tartozik, 19 kamra és csak 5 istálló. E számok arról tanúskodnak, hogy a barlanglakók nagyobb részének valamilyen köze volt a szőlőműveléshez, ugyanakkor a kevesebb istálló az állattartás szerényebb szerepét jelzi. A gyerekek egyszerű alaprajzai és a hozzá fűzött jelmagyarázatok tanulmányozása arra a felismerésre vezet, hogy a barlanglakás elemei összetevői, a pitvar-konyha, a lakószoba, a kamra, a pince és az istálló együttese számos változatban fordul elő. Nem könnyű a sok variáns között Szomolyára jellemző típust megjelölni, de bizonyos törvényszerűségek felismerhetők.

Fentebb már megállapítottuk, hogy a borospince jelenlétét a barlanglakások jellemzőjének tekintjük. További adataink most arra vallanak, hogy a helyiségek 19 esetben közvetlen kapcsolatban állnak a pincével, vagyis a pince többnyire a konyhából nyílik, 12 esetben pedig a pincének külön bejárata van. Megállapíthatjuk továbbá, hogy 13 alkalommal a konyhából egyik oldalról lakószoba, a másikról pince nyílik, vagyis az észak- és kelet-magyarországi nagytáj általános szoba-pitvar-kamra elrendezésében Szomolyán a kamra helyébe a borospince lép, mint a háromsejtű lakás szerves része. Az Eger völgyétől nyugatra eső terület jelenségeitől eltérően, Szomolyán nemcsak a legszegényebb réteg lakott, vagy lakik pinceházban: a 39 esetből mindössze 5 egyetlen lakóhelyiségből álló és 4 kétsejtű, szoba-konyhás lakást ismerünk, a többi már magasabb gazdasági szintet feltételez. Ez a megállapítás egyébként egyezik a falu véleményével is: régen a barlanglakásokban nemcsak szegények, hanem „boros gazdák” is laktak, akiknek évente 40—50 hektoliter boruk volt, 1—1,5 kh szőlővel. Az alaprajzok végül még egy megállapítást tesznek lehetővé; azt, hogy az egymással össze nem függő helyiségekből álló barlanglakás, amelyben minden helyiség bejárata az udvarról nyílik, kisebb számú Szomolyán, összesen 4 lakás. Ez eltérést jelent az Egertől nyugatra ismert alaprajzi rendtől, ahol gyakoribbak a szeparált helyiségű lakások.

Szomolyai felméréseink közül csak néhányat emelünk ki, azokat, amelyek képviselni tudják az egész fentebb bemutatott épületállományt.²⁹ Tapasztalatainkból azt a megállapítást szűrhattuk le, hogy ezen a településen viszonylag kevesebb archaikus szerkezeti és formai megoldással találkoztunk, valószínűleg azért, mert a barlanglakások tulajdonosai jórészt szőlősgazdák voltak, akik igyekeztek elérni a fennálló házak műszaki és esztétikai színvonalát, s így a primitív vagy hagyományos formák, elemek időnap előtt elavultak. Ezzel magyarázhatjuk a félköríves vagy kosáríves tufatornácok sürűbb megjelenését és a tüzelőberendezések viszonylagos korszerűségét, azt, hogy a pinceház mindig egy szinten van a fennálló házakkal. Ebből következik természetesen az is, hogy a pinceház elvesztette önálló, sajátos jellegét és több tekintetben is hasonult a fennálló házakhoz.

A Rákóczi u. 16. számú pinceház szinte azonos elrendezésű, mint a falu egyéb, vele egyidős házai. A konyhában a kemenceszáj és a konyhapadka felett kürtő viszi ki a füstöt a dombtetőn nyíló kéménybe, a lakószobában kemence, körülötte kő ülőpadka. A különbséget főleg az adja, hogy a konyha hátsó falán bejárat nyílik a pincébe (26. kép). A házat a hagyomány szerint 1850 körül készítették. — Fejlettebb forma az Úttörő utcában felmért 25. sz. ház,

ahol a pitvarból nyíló, ablaktalan kamra már a pince előtere (27. kép). Más elrendezésű a Jókai u. 24. számú, Kapitány Lajos-féle, már lakatlan pinceház. Maga a lakás kétsejtű, „pitar” és „ház” alkotja, de az utóbbi búboskemencéje a kőpadkával együtt már hiányzik. Sajátos a ház füstelvezetése: a kemenceszáj fölött a közfalban van a kémény, a fal a „cseresznyegfal” belső, kemence felőli oldalán a szabad tűz terét kőből faragott „tévő” zárta le, a belső nyílásra deszkaajtót tettek. Az udvar jobb oldalán két pince sorakozik egymás mellett, a „kilső” és a „belső pince”, kétségtelenül, mint az intenzívebb szőlő- és borgazdálkodás velejárója (28—29. kép). Más gazdasági feltételek mellett állhatott elő az Alkotmány u. 18. számú pinceház. A pitvarból a közismert módon jobbra nyílik a „ház”, a kürtővel ellátott konyha bal hátsó végén ajtó nélküli bejárat vezet egy kisebb kamrába.

A fennálló házak formavilágát elérni kívánó törekvések vezettek oda, hogy egyrészt a barlanglakásokban is kialakultak a homlokzatot védő, kőoszlopos tornácok, másrészt megszülettek a két-szintes, az „emeletes” pinceházak. A pinceházakat vágó népi mesterek ez utóbbi formával már meg is kívánták haladni a falu korábban ismert lakóházípusait, mert az emeletes parasztház, mint tudjuk, a barlanglakások építési korszakánál csak jóval későbbi időben vált elérhetővé.

A tornácos pinceház tipikus példajaként mutatjuk be a Toldi u. 27. számút. Az ámbitus nemcsak a homlokzat mögött húzódó pitvart és lakószobát védi, hanem a pince bejáratát is, ahol a hordókkal való közlekedés miatt a szélső oszlop mellett szélesebb bejáratot hagytak (30. kép). Az Úttörő u. 26. és a Zrínyi u. 16. számú „emeletes” házak úgy keletkeztek, hogy az eredetileg a felső szinten levő lakás elől elhordva a földet, követ, lemélyítették, „lerejtették” az udvart, majd a homlokzat alatt a sziklát függőlegesre vágták és abban, onnan vájták ki az alsó szint helyiségeit. Nemcsak Szomolyán, hanem az egész bükki tájban a legfejlettebb barlanglakást a Toldi u. 13. szám alatt Bauer György kőfaragó készítette. Az udvar építményei és maga a lakóház is a jómódú iparos és egyúttal szőlősgazda korábbi életmódját, igényeit tükrözik. Figyelmet érdemel a lakóház, elegáns, kőoszlopos ámbitusával és az egyszerűbb emeleti homlokzattal. Az itt felismerhető ajtóelfalazások részben az előbbi esetekkel hasonló keletkezésre utalnak, részben arra, hogy az emeleti traktus hombárral, gabonás szuszékokkal gazdasági rendeltetésű, ezért a rakodás megkönnyítésére egy időben itt tényleg ajtók nyílhattak. A lakóhelyiségekben mind a két szinten kő ágast látunk (31—32. kép).

Végezetül még egy barlangépítményről kell szót ejtenünk, bár ez már nem tartozik a népi építészet emlékei közé. A falu észak-keleti szélén birkahodály áll, amit az egyházi uradalom vágott a múlt században. A hatalmas belső tér boltozatos mennyezetét négy természetes kőpillér tartja, szellőzéséről a boltozatba fúrt két szellőzőlyuk gondoskodik. A hodály mellett sziklába vájt kunyhó maradványa látszik (33. kép).

Noszvaj

A település délkeleti részén két csoportban voltak és részben még ma is vannak a barlanglakások. Az egyik a Mátyás tér és a Lenin u. ide közel eső része, hagyományos nevén Pince-sor, a másik a Vörös Hadsereg útja, népi nevén Pocem. A noszvaji barlanglakások számáról, topográfiai helyzetéről csak egészen újkeletű adataink vannak. Az 1862-ben készített beltelektérkép és telekkönyv nem említi őket, de közvetve és feltételelesen mégis közöl valamit róluk.³⁰ A mai helyzet ismeretében a térképen az 555-től a 625-ig terjedő számok a Pince-sor területére esnek, de itt egyetlen barlanglakás sincs feltüntetve. A 70 tételből csak 10 „pincze”, 5 kert és 3 „kis kert” konkrét megnevezést ad a telekkönyv, így joggal feltételezhetjük, hogy a maradék 52 térképi szám barlanglakásokra vonatkozik. Közöttük 42 lakás rovatában „zs” megjegyzés olvasható, ezek zsellérek voltak, a fennmaradó 10 barlanglakó tehát valamiféle földtulajdonnal rendelkezett. A falu délkeleti részén, a mai Pocem területén az 522—541. számok között a telekkönyv 16 lakást tüntet fel, de ugyanakkor a térképen csak négy lakás szerepel. A különbségként kimutatható 12 lakás minden valószínűség szerint barlanglakás volt. Ha eddigi számításaink helyesek, úgy 1862-ben Noszvajon 64 pinceházat használtak.

1929-ben „a községben még mindig 88 olyan család van, amely olyan föld alatti pincelyukokban lakik, melynek teteje szántó vagy legelő, ahova a nap nem süt, ahonnan a háztulajdonos, ha szobájából kilép, a küszöbről már az utcára lép ki” — írja az egykorú tudósítás.³¹ Az 1930-as évek derekán 70 barlanglakásban 249 személy lakott, ami már a pinceházak számának csökkenését bizonyítja.³² 1970-ben saját adatgyűjtésünk az északi csoportban, a Pince-soron még mindig 19, a déli, Pocemnek nevezett területen pedig 21 barlanglakást mutatott ki. A 40 üregben 159 ember szorongott. A helyszín ismeretében megállapíthatjuk, hogy a lakások számának csökkenése főleg az északi együttes határai közé lokalizálható, amit a tufa gyengébb minősége és a lakások alacsonyabb fejlettségi szintje indokol.

Az első tudományos értékű tudósítás a noszvaji barlanglakásokról *Herman Ottótól* származik, aki 1901. július 25-én megfordult itt és feljegyzett naplójába néhány megfigyelést.³³ Bogács felől érkeztek a faluba és „azonnal a dombon akadtunk a barlanglakásokra, melyek trachittufába vannak vájva” — írja. Ez a „domb” az északi csoport, a Pince-sor volt, ahol *Herman O.* a régiesebb típusokat figyelhette meg. Rendszerezte is őket, amikor megállapította, hogy „három típuszt nyújtottak, úm. 1. egyszerűen a tufába gödörszerűen sülyesztett «gádorral», 2. laposan fedett gádorral, és 3. zárt, részben leczes deszka gádorral, mely házikó alakú”. A három típusból az elsőt és annak két változatát alaprajzban meg is örököltette. Feltetelezzük, hogy az elsőt, mert erről még a következőket írja: „A mélyre sülyesztett és fedetlen gádorral bíró barlang gádorjában nyílt vagy fedett gödör van, melyben az esővíz felgyűlik, amelyet felhasználnak, ha sok, ki is merítenek”. Gödör tehát a fedetlen gádorral kapcsolt lakások előtt van és mind a két alaprajz gödörrel készült.

Az első barlanglakás igen egyszerű hajlék, a fedetlen gádorból apró ól, talán baromfiól nyílik és két kicsi, bizonytalan rendeltetésű „fülke”. A szoba ábrázolása szűkszavú, rajta sem a tüzelőberendezés, sem a bútorkészítés nincs feltüntetve, csupán annyi, hogy ajtaja mellett két ablakocska adott a szobának világosságot (40. kép). A másik lakás valamivel fejlettebb, tágasabb gádorába lépcső vezet le, mellette tenyérnyi kert: „a kert alig 2 négyzetméternyi falazott tér, humusszal feltöltve, ahol egy kis zöldség terem”. A gádorhoz itt is ólacska kapcsolódik, a „boltozatosan vájt” szobából pedig szűkös kamra nyílik. A szoba egyik külső sarkában a T-vel jelzett kemencét látjuk, aminek szája minden valószínűség szerint a gádorra nézett (41. kép). *Herman Ottó* érdeklődött a pinceházak keletkezésének idejéről, körülményeiről is, s információit így összegezi: „A nép a legegyszerűbb, sülyesztett alakot, mely már kis távolságról sem vehető észre, a török időkből származtatja, amikor a nép a portyázó pogány elől megbújt”.

A magunk kutatásainak eredményei megerősítik *Herman Ottó* megállapításait a barlanglakások típusairól. Ezek egyes példái még századunk derekán is megfigyelhetők voltak. Ki kell azonban egészítenünk a típusok sorát olyanokkal, amelyek a déli csoportban fedezhetők fel és újabb keletkezésűek. A két csoport természeti körülményei sem azonosak, csak fekvésük hasonló. Mindkét területen a barlanglakások ajtaja nyugat felé tekint, kivéve a déli sor egy részét, ahol egy mellékvölgyben a lakások déli fekvésűek. Az északi csoport enyhén lejtő, lankás domboldalon, több sorba rendezve terül el, ahol nincs függőleges sziklafal, így az üregek a terepszintnél mé-

lyebben fekszenek, bejáratukat lejtőn, vagy ha meredekebb, lépcsőn lehet elérni. A lakás előtt ezért csaknem mindig szélesebb gödör van, ami úgy tekinthető, mint a lakás udvara mindaddig, amíg be nincs fedve. Ha tető kerül rá, oldalak és ajtó, úgy a lakáshoz már szorosabban kapcsolódik és annak részévé válik. A gádor oldalait gyakran kőből rakják, bejáratí homlokzatát pedig lécráccsal zárják le, amit be szoktak meszelni (42. kép).

Az északi csoport, a Pince-sor lakásaira az jellemző, hogy a különböző helyiségek a gádorból nyílnak, hogy maga a lakás többnyire egysejtű, csupán lakószobából áll. A legrégebbiek közé tartozik a Mátyás tér 11. számú (44. kép), ahol a keskeny gádor ajtajával szemben a lakószoba nyílik, balra pedig egy ennél nagyobb helyiség, ami jelenleg a tulajdonos hátikosár fonásához szolgáló anyagraktár és műhely. Ez utóbbi helyiség funkciója az idők folyamán többször változott és egyik ilyen változásnak nyoma is van: egy kőbe vájt jászol arról tanúskodik, hogy egy időben itt istálló volt. A környékbeli analógiák és Noszvaj termelési struktúrája miatt azonban azt is feltételezhetjük, hogy régen bort is tároltak benne, sőt még korábban része volt a lakásnak, esetleg teljesen ez a helyiség képezte az egész lakást. Az 1. számú, lakószobában álló kemencét ugyanis innen fűtik, maga a tűzhely — a kemence szája előtt — tehát ebben a helyiségben volt, s így itt zajlottak le a konyhai, sütő-főző tevékenységek.

A hagyományos tüzelőberendezések egyébként a Pince-soron már elpusztultak, de 1954-ben még fényképeztünk itt kétfajta, belülfűtős kemencét is. Az egyik a természetes kőbe volt bevájva, kürtőjével együtt, a másikat már építették (45—46. kép). A Mátyás tér 15. számú és a Lenin u. 39. számú lakás belső falán elhelyezett kemence, melynek teste a természetes kőben, a lakótéren kívül van, a legrégebbi ostorosi példákra emlékeztet (47. ábra).

A Mátyás tér 18. számú barlanglakás az északi csoport jellegzetes formai jegyeit hordozza. Kő oldalfalakkal megépített gádorát az utca felé díszesebb lécrács takarja, amit bizonyos alkalmakra éppoly gondosan meszelnek, mint a fennálló házak véghomlokzatát. Alaprajzi elrendezése igen egyszerű, egyetlen lakóhelyiségből áll, amelyhez a gádorból külön bejáratral pince csatlakozik (48. kép).

A pinceházak déli csoportjának fekvése, földrajzi helyzete különbözik az előbbitől. Ezeket a lakásokat túlnyomó részt függőleges sziklafalba vágták, amiből több jellemzőjük is következik. A lakások padlószintje megegyezik az udvarával, az pedig az előtte haladó úttesttel van egy magasságban. A függőlegesre nyesett szikla olyan alaprajzi elrendezésre és homlokzat kialakításra ad lehetőséget, mint

a fennálló házaké. A helyiségek száma, neve, funkciója és egymás mellé rendeződése ezért inkább a fennálló házak példáját követi, amitől csak a Szomolyán, Ostoroson látott típusok irányában láttunk eltérést: a Vöröshadsereg u. 26. szám konyhájából a bejárati homlokzatra merőleges irányba indul a kamra, s mellette a pincének külön bejárata van (49—50. kép). A Vöröshadsereg u. 22. számú pinceház lakásrészét teljes hosszában a természetes kőből kivágott, oszlopos, mellvédés, kosárirés áthidalású tornác díszíti. Szükségesnek érezzük a díszítőfunkció kihangsúlyozását, mert amíg a fennálló házak tornácjai az udvari homlokzaton az utca felé kevésbé látszanak, addig a pinceház tornáca teljes hosszában az utcára néz és minden részletében érvényesül (43., 51—52. kép). Az a körülmény, hogy ennek ellenére kevés pinceházat ékesít ilyen ámbitus, főleg gazdasági okokkal magyarázható. Noszvajon kevés kivétellel csak a legszegényebbek lakásformája volt ez, legalábbis a XIX. sz. közepe óta, mikor a határ világi nagybirtokosai kezdtek elszegényedni és földjeiket a parasztok szerezték meg. A középparasztságnak ekkor megindult vagyonosodása együttjárt a legalsó társadalmi réteg, a napszámosok, uradalmi cselédek, summások számának emelkedésével. Noszvaj híres volt egy időben a hátikosárról, amit a falu legszegényebb családjai készítettek és árusítottak faluról falura járva. A hátikosarat fonó emberek túlnyomórészt pinceházakban laktak.

Kivételt képez a pinceházak egyik sora az Arany János utcán, a régen Dinnyeföldnek nevezett domb északi lába alatt. Az egykor 8—10 barlanglakásnak 1970-ben már csak a fele volt meg, s közöttük kettő még viszonylag épségben. A házak valószínűleg a XIX. század közepén épültek, mert az egyiknek öreg tulajdonosa így vallott erről: még „az ócska negyvenbe készült”, vagyis a múlt század 40. évében. A Dinnyeföld pinceházai a déli típusba sorolhatók annyiban, hogy padlójuk egy szintben van az udvarral, tehát nincs előttük gádor, de különböznek a déli típustól abban, hogy tulajdonosaik módosabb, negyedtelkes vagy féltelkes jobbágyok voltak. A 12. számú ház tulajdonosának századunk első felében 11 kh földje, 1000 n.-öl szőleje és 1 lova, 1 tehene volt, növendékállatokkal.

Az Arany János utcai pinceházak közül kettőt írtunk le, az egyik szinte érintetlenül maradt meg, a másikon viszont a változtatások pontosan rekonstruálhatók. A 16. számú ház, tulajdonosa, Kaló Vilmosné szerint, 1840 óta csak annyit változott, hogy az „eresz” féltetejének fedését 1912-ben zsúpról cserépre cserélték fel, 1960-ban pedig lebontották a búbost és helyette a pitvarba, a szabadkémény alá fekvő hasáb alakú kemencét raktak (53. kép). Alaprajzi elrendezése igen régi állapotokra mutat vissza. A „pitvar”-tól balra fekszik a jól leválasztott lakószoba, de jobbra, a 3. számú helyiség, ami egy-

kor istálló lehetett — ma is a jászol nyomaival —, összefügg vele. Sem ajtó, sem válaszfal nem különítette el a pitvartól, de az innen nyíló pincén egykori ajtó nyomát találtuk. — A 12. számú pinceházat már nagyobb mértékben alakították (54. kép). Építése idején konyha (2), ház (1), istálló (3), borospince (4) és zöldségeskamra (5) alkotta a lakást, aminek minden részét a konyhából lehetett csak elérni. 1956-ban változtattak rajta, ekkor falazták el a szobába, istállóba, kamrába vezető ajtónyílásokat és az istálló—pince közöttit is. A szobából indulva, még egy kis borházat (6) vágtak, amit egybenyitottak a kamrával. Az istállónak új ajtót vágtak az ámbitus felől. A változtatás összefügg azzal, hogy a porta elején fennálló lakóházat építettek, s azóta a régi pinceház nagyobb részét már csak gazdasági rendeltetéssel használják. Az egykori szoba inkább borház, a konyhát pedig szobává alakították.

A barlanglakásokhoz csak közvetve kapcsolódnak az uradalmak olyan gazdasági építményei, amelyekben a cselédek számára valamiféle pihenő-, fekvőalkalmatosság is van. A falutól délre, az egykori Berta-majorban, felhasználva a terep adta lehetőségeket, a tufadomb oldalába istállókat, borospincét, cselédlakást, sőt még *kriptát* is vágtak. A cselédház, szabadkéményes konyhájával alig különbözik a falu más, háromsejtű lakásától, természetesen anyagától eltekintve. Sajátos azonban a marhaistálló hátsó falába sülyesztett négy alvópadka, amit a béresek számára vágtak ki (55. kép).

A tufába vágott úri temetkezésnek megvan a paraszti változata is. Noszvajon a temető azon a dombon van, ahol a barlanglakások két csoportja, altalaja tehát épp olyan riolittufa, mint a lakások anyaga. Valószínűleg ez adta az ötletet, nem szólva a kényszerű helyzetről, hogy a sírokat is úgy vágják a kőbe, mint általában a barlangépítményeket. A pincevágó egyúttal sírásó is, a szerszám és a technológia azonos. Egy 220x80 cm-es, két-három méter mély aknát mélyít le először a sírásó, majd ennek fenekétől 80 cm magasságban az oldalfalakba fülkéket, „padlan”-okat vág be a koporsók számára. Egy sírba legfeljebb 21 koporsót tesznek, a gyerekkoporsókat pedig két koporsó közé, azok tetejére fektetik. Ha nagy a család, még hat méter mélységbe is leásnak és kettős padlan-rendszert képeznek ki.

Felsőtárkány

A Bükk hegység déli lábánál húzódó vulkáni tufaréteggel alig összefüggő sziget az a dombvonulat, amibe Felsőtárkány északnyugati szélén a borospincéket és a barlanglakásokat vágták. A pinceházak zöme a falu centrumához legközelebb eső Örhegyen van, amit

a népnyelv Városnak nevez. Innen északkeletre újabb keletkezésű barlanglakásokat találunk az Akasztó-bércen, s végül a Várostól délnyugatra, a falu Szala nevű részén is voltak pinceházak, de ezeknek már semmi nyoma, róluk csak a hagyomány tudósít, a területet már igen régen házakkal építették be.

A felsőtárkányi barlanglakásokról, ezek számáról semmiféle közlemény nem ad tájékoztatást. 1840-ben készült azonban egy telekkönyv, ahol a belső telkek felsorolását a „Pincze házak” című fejezet zárja le.³⁴ A telekkönyv felsorol 16 zsellért, akik nagyobb-részt magyaroknak látszanak, de a mai családneveket alapul véve, négy pinceházban feltehetőleg már akkor is cigányok laktak. A Csóka névből ugyanis erre lehet következtetni. 1945 után a barlanglakások legnagyobb részét felszámolták, az állam a lakóknak anyagi lehetőséget adott új ház építésére, a régit pedig leromboltatta. Napjainkban az 5—6 pinceházat már kizárólag cigányok lakják.

1925-ben a Szala nevű falurészen, a Kossuth u. 28. számú ház udvarán, építkezés közben mintegy két méter mélységben sajátos formájú építményre bukkantak. A tufába vágott helyiség szabálytalan kör alakú volt, hossza 4 m, szélessége 3 m lehetett, bejárata a rövidebb oldalán nyílt. A helyiség falai előtt körbefutó, természetes kőből kivágott padkát, középen pedig asztalszerű emelkedést találtak, amin tüzelés nyomait fedezték fel. A helyiségnek füstelvezető alkalmatossága nem volt, a füst bizonyára az ajtón át távozott (56. kép). Az információ azért érdekes, mert ez az egyetlen adatunk a középen szabadtűzhelyes lakásról, ami ezen a tájon csak erdei kunyhókban ismeretes. Feltételezzük, hogy a Bükk településeinek pinceházaiban ez volt a legkezdetlegesebb tüzelőberendezés, amit az idő már olyan régen túlhaladott, hogy sem tárgyi emléke, sem hagyománya nem maradt ránk.

A Város számtalan romos barlanglakásából egyet emelünk ki, ami tipikusnak látszik a többi között (57. kép). A tetőhöz közel, vagyis magasan épült lakás homlokzati fala már hiányzott, kemen-céjét elpusztították, belsejét a gyom felverte, de falai épek, viszonylag tiszták, meszeltek voltak, egyes falsíkokat pedig sötétszürkére mázoltak be.

A pinceház tágas méreteiből (6x4 m) arra lehet következtetni, hogy viszonylag újabban, a századfordulón készülhetett. E házból balra kisebb kamra nyílik, amit azonosítani tudunk azokkal a víz-szaemlékezésekkel, amelyek a háztól függönnyel elválasztott „kiskamrá”-t idézik, ahol a gyerekek aludtak. A kiskamra mellett, a belső sarokban fekhely számára mélyített padka, alsó részein meszeléssel, felül szürke mázolóssal. A ház ezekkel szembenező falán, középtájon, a kemence nyomai látszanak. Egyik adatközlőnk, aki innen

költözött le a faluban épített korszerű, vadonatúj lakásába, némi nosztalgiával emlegette a látványt, ami reggelente elébe tárult az alattuk mélyen elterülő faluval. Emellett azonban inkább hátrányai voltak a magaslati helyzetnek. A folytonos közlekedés, a nagyobb terhek szállítási nehézségei mellett, csak a mindennapok elemi szükségletét, a víz beszerzését tekintve: nem volt kút a pinceházak között, ezért le kellett járni vízért a Város-domb tövébe, s onnan hordani fel úttalan utakon, meredek gyalogösvényeken.

Bogács

Herman Ottó 1901-ben Mezőkövesdről Noszvajra Bogácson át utazott, s naplójába ezeket a sorokat írta: „Bogácson félre eső helyeken kevés és nem jellemző a pinceház” — ezért inkább állattartási adatokat gyűjtött.³⁵ Az 1930-as években három barlanglakásban 12 személy lakott.³⁶

1976-ban a helyszínen járva megállapítottuk, hogy Bogács belterületének két részén voltak barlanglakások. Az egyik a település délkeleti szélére esik, hagyományos neve Andornak, ma Lenin utca; a másik a délnyugati szélén van, ez a Cigán sor, ma József A. utca. A megfigyelhető maradványokból arra következtetünk, hogy egykor hat, illetve nyolc pinceházat laktak e két falurészen. A Cigán sor dombjának anyaga gyengébb minőségű, de még mindig elég kemény homokkő ahhoz, hogy gondozva megfeleljen az emberi lakás alacsonyabb igényeinek. Megfigyeléseink idején már egyet sem laktak, csak romokat találtunk, eléjük a cigányok is fennálló házakat építettek. Andornak altalaja jó minőségű riolituffa, azért a bevált lakások ma is épségben vannak, csak mintegy ötven éve már borospincének használják őket.

A két terület lakásai a Bükk hegységben ismert két alaptípusnak megfelelően, különböznek egymástól. A Cigán sor horizontális fekvésű, az Andornak pedig vertikális, itt a gádor (helyi nevén „tornác”) két-három méter mélységű és ebből nyílnak a különböző rendeltetésű helyiségek. Az első típust a József A. u. 26. számú képviseli, ahol a konyhából a homlokzat vonalán lakószoba, a szabadkémény alól pedig borospince nyílik. Ugyanitt egy romos lakásban külső fűtésű kemence nyomára bukkantunk, s itt a kemence száját féloldalon nyitott üreg, mint primitív konyha védte. A Lenin u. 27. számú barlanglakást már hosszabb ideje borospincének használják, de hajdani formája még rekonstruálható (58. kép). A 2,5 m mély „tornác”-ba 10 kőlépcső vezet, s az egészet nyeregvető építmény fedi. Az egykori lakószoba (2) ma borház, benne cementkád, mögötte újabb borpince (3). A bal első sarokban a mennyezeten

kürtő nyoma (4), alatta állt a belső fűtésű kemence. A sarokban megfigyelhető elfalazás (5) arra vall, hogy egy időben a kemencét a gádorból fűtötték, talán kémény nélkül. A régi borospince padlója alatt verem, amibe 18 q búza fért el, és amit a második világháború alatt „bunker”-nek használtak. Innen még egy újabb borospince (7), a gádorból pedig krumplispince (8), illetve tyúkol (9) nyílik.

Végül is megállapítottuk, hogy a hajdani, kb. 14 barlanglakásból 1976-ban már egyet sem laktak.

Cserépfalu

A táj egyik legnépesebb faluja, ahol jelentéktelen arányban, ugyancsak voltak pinceházak. *Szabó Zoltán* szerint az 500 házból 12 barlanglakás volt és ebben 36 személy lakott.³⁷ 1954-ben *Gáborján Alice* még 13 lakást talált a falu keleti szélén a hegyben, közöttük az egyik háromsejtű volt. A tulajdonosok közül egynek sem volt földje. A pinceházak keletkezését a hagyomány arra vezette vissza, hogy „akinek nem vót háza, az szedte fel, hogy ás magának házat, oszt nem fizet árendát”.³⁸ Mi 1975-ben jártunk Cserépfalun és a helyi tanács tájékoztatása szerint, egy használható pinceház volt még a faluban, amiben egy idős férfi lakott. Majd bejártuk a hivatalosan Kácsi útnak, gúnyosan Kis Amerikának nevezett területet, és összesen 5 barlanglakást találtunk. Ebből 3 már romos volt, egyet istállónak alakítottak át és csak egyet használtak, megfelelően a tanácstól kapott információknak.

A romos lakások közül kettő egysejtű volt, egy pedig háromsejtű. A rossz minőségű tufába vágott házak olyan benyomást keltenek, mintha századunk elején készültek volna. Kéménnyel működő takaréktűzhelyek lehettek bennük, ablakaik a kornak megfelelő méretűek voltak. A háromhelyiséges ház konyhájából pince nyílt, amit kétségtelenül bor tárolására használtak (59—60. kép). A romos házaktól mintegy 100 méter távolságra állt a másik kettő. A lakott üreg előtt a noszvaji Mátyás téri példákhoz hasonló nyeregtetős gádor állt, eleje dróthálójával lezárva, az istállónak használt lakás egysejtű volt, gádor vagy tornác nélkül.

Cserépváralja

A falu építkezésében még a közelmúltban is jelentős szerepük volt a természetes kőbe vágott üregeknek. Az 1930-as években összeírt 58 barlanglakás az összes lakóház 27 százalékát tette ki, 226 lakóval.^{38a} A XIX. század közepén már említik a pinceházakat, de jóval kisebb mennyiségben. Az 1846. évi telekkönyv végén, az ösz-

szesítés után a zsellérek felsorolásakor egy esetben „ez csak pincze lyuk, vagy földben kivájt gödör”, másik két név mellett pedig „ez csak pincze lyuk” megjegyzés olvasható.³⁹ A nevekből — Kádár Molnár János, Dudla András, ifjú Hajdú Mihály — arra következtetünk, hogy a lakók magyar nemzetiségűek és semmiképpen sem cigányok voltak. Feltűnő a barlanglakások kis száma már csak azért is, mert egy másik feljegyzés szerint a XVIII. század végén uradalmi használatban is voltak kőbe vájt üregek.

1783-ban jegyzőkönyv készült arról, hogy gróf Eszterházy István, Forgách Ludmilla férje, milyen „kastélyt, majorokat avagy más egyebeket épített”. Az egyik tanú Cserépváraljára vonatkozóan tett vallomásaiban többek között a következőket mondta: „négy vagy ött kő vermetet, ...egy kovács míhelt kőből kivágva, pincze házat kőből kettőt, ...egy szilva aszalót kőből kivágva, épített”.⁴⁰ Ha az uradalom kovácműhelyt és két lakást vágatott ki tufából, akkor a barlanglakás nem lehetett annyira kezdetleges és lebecsült építménytípus, mint amilyennek azt századunkban tekintjük. Feltételezzük, hogy az uradalmi barlangépítmények modelljére a jobbágyok is készítettek hasonlókat, csak ezeket a telekkönyv nem különböztette meg a fennálló házaktól, talán éppen azért, mert műszakilag nem voltak alacsonyabbrendűek. A mai helyzetet alapul véve, Cserépváralján igenis voltak barlanglakások, amelyek egy időben magasabb gazdasági és társadalmi igényt elégítettek ki.

1970-ben a helybeli általános iskola tanulóinak segítségével összeírtuk a még használható állapotban levő pinceházakat.⁴¹ A falu nyolc utcájában 20 objektumról készült adatlap és ebből megállapítottuk, hogy a ténylegesen használt házak száma 10, amiben 51 személy lakott. Ezek a számok megközelítik ugyan, de nem tükrözik a valóságot. Nem foglalják magukba a már romos, de még elemezhető lakásokat és a használatban levők száma sem teljes. Saját térképbejárásumk a fenti számokhoz hozzáadott még 3 lakatlan és 1 lakott pinceházat.

A lakások mérete és alaprajzi elrendezése változatos. Megállapítható, hogy az egybenyíló szoba-konyha-pince-kamra együttesből álló, négysejtű lakásforma külön bejáratú istállóval két esetben fordul elő, a szoba-konyha-pince együttes külön istállóval pedig négy esetben. Ez a hat lakás, ami az összesnek egynegyed része, semmiképpen sem a vagyontalan szegénység lakásformája, a hegyvidék gazdasági viszonyai között ezek lakói a falu közepes gazdái közé számítottak. Közöttük az egyik (Petőfi u. 6. sz.) 1875-ben, egy másik (Alkotmány u. 22. sz.) 1901-ben készült, tehát a rangosabb barlanglakás megjelenése nem kapcsolható az újabb idők gazdasági fennélüléséhez. A közös bejáratú, háromhelyiséges lakások között 4 eset-

tel gyakorinak tűnik a szoba-konyha-kamra beosztású. Egy lakásban a szobából egyetlen helyiség, a pince nyílik. Kevesebb a külön bejáratokkal épített, több önálló helyiségből álló lakás. A szoba+pince+kamra együttesből kettő, a szoba+kamra összetételből kettő, a szoba+pince együttesből egy példát találtunk, kapcsolódás nélküli egyetlen lakóhelyiséget pedig csak egyet. A barlanglakók gazdálkodására, az egyes ágak szerepére ad támpontot a két fő gazdasági építmény, az istálló és a pince gyakorisága. Istállót csak 3 lakás mellett találtunk, de pincét 13 lakással többé-kevésbé összekapcsolva. A barlanglakók életlehetőségei között tehát jelentősebb volt a szőlőművelés, mint az állattartás, különösen a múlt századnak a filoxéravészt megelőző évtizedeiben.

Az alaprajzilag legfejlettebb lakásokban a pitvarból egyik oldalra szoba, a másikra két kamra is nyílik (Petőfi u. 6. sz., építési év: 1875); illetve a pitvarból szoba, a konyha végéből pedig pince nyílik, az istálló és a takarmányoskamrák külön bejáratral a lakás mellé csatlakoznak (Lenin u. 4. sz.). Egyedülálló ezen a területen az Alkotmány u. 22. számú barlanglakás beosztása azzal, hogy a pitvarban a szobaajtóval szemben az istálló ajtaja, a konyha végfalán túl pedig a borospince van. Legrégiesebb a Jókai u. 9. sz. ház udvarán még épségben álló egysejtű pinceház, hátsó fala mentén a kemence két oldalán fekvő padkával. Ehhez hasonló „kődikó” vagy „könyoszolya” maradt meg a hozzá tartozó istállóban is (61–64. kép).

Figyelemre méltó a cserépváraljai barlanglakások tüzelőberendezésének néhány formai változata is. A Jókai u. 9. számú lakás kemencéje a bejáratral szembeni fal közepén, a természetes sziklába van vájva, a kemencének kürtője nincs, így a füst az ajtón és az ablakon át távozik a házból (65. kép). A Petőfi u. 6. és az Alkotmány u. 22. szám alatt megmaradt a szabadkémény, ami alól eredetileg a szoba kemencéjét fűtötték. Utóbbi helyen azonban, miután kivetették a kemencét és „rakott masiná”-val pótolták, a kenyérsütő kemencét a pincébe helyezték át, amit továbbra is a szabadkémény alól fűtöttek. A szoba takaréktűzhelyének füstjét kályhacső vezette a szabadkéménybe, s ezért maradt meg, ezért nem számolták fel a kemencével együtt.

Tibolddaróc

A Bükk hegység barlanglakásai, mint a mezőgazdasági proletár népesség elnyomottságának és nincstelenségének beszédes bizonyítéka, elsősorban Tibolddaróc példáján váltak ismertté a két világháború közötti Magyarországon. 1928-ban az egyik napilap szomorú

szenzációként közli, hogy „Tibolddarócon 168 barlanglakásban 1150 lélek lakik a legprimitívebb körülmények között”. A legtöbbben nap-számosok, kevés az állat, de az istállók is kőbe vannak vágva. A cikk írója azért derűsen látja a helyzetet: „A lakosok ragaszkodnak a barlanglakásokhoz, a rendes építésű lakások után nem vágyakoznak... A lakók, a fejlettséget és az élettartamot tekintve, nicsenek elmaradva a község más lakású lakóival szemben... Szinte ragaszkodnak a barlanglakáshoz, ahol őseik is éltek.”⁴² Szabó Zoltán statisztikája az 1930-as években már 215 pinceházzal ad számot, amiben 1459 személy lakik,⁴³ és vele azonos forrásból vehette adatait a megyei monográfia írója 1939-ben, amikor ezeket írja: „... a falu feletti szőlőhegyekbe vágva sok száz barlanglakás” van, s ezekben él a lakosság 60 százaléka. „Az odúk száma évről évre csökken, helyettük 1936 nyarán új házakat kaptak a szegény barlanglakók”, vagyis a Révai Könyvkiadó Vállalat kezdeményezésére és anyagi hozzájárulásával Mikszáthfalva néven új telep épült a falu mellett.⁴⁴ 1941-ben a falu társadalmi szerkezetét a nincstelen és nagyon szegény réteg túlsúlya jellemzi⁴⁵ — 74 százalék —, ezért 1945 után még folytatódnia kellett ennek a folyamatnak, amíg 1970-re a barlanglakások száma 29-re csökkent.⁴⁶

A pinceházak kialakulásának, elszaporodásának folyamatát épp úgy nem ismerjük, mint más településeken. A múlt század néhány adata csak jelzés lehet ebbe az irányba, de a fejlődés valóságos menetét ezekből felvázolni nem lehet. 1839-ben egy levéltári irat még csak hét „pinczelyukban lakó házatlan zsellért” sorol fel, akik „12 kézi napszámmal tartoznak az uraságnak évenként”.⁴⁷ Az 1852-ben készült telekkönyv és egy 1857-ben keletkezett irat szól ugyan „házas és pinczés vagyis házatlan zsellérekről”,⁴⁸ de a kettő között nem tesz különbséget, s így a barlanglakások számáról nem kapunk tájékoztatást. Egy azonban bizonyosnak látszik: Tibolddarócon a pinceházakban lakók legnagyobb része, talán összessége, föld nélküli, vagy nagyon kis birtokkal rendelkező szegény ember volt. Az 1970-ben végzett felmérésünk alaprajzi és méretadatai minden esetre igen alacsony gazdasági, társadalmi szintet tükröznek.

Az adatlapok útján megismert 23 lakásból egyhez sem tartozik istálló, a 14 pince pedig részben krumpli, részben a szőlőnapszám természetbeni béreként juttatott bor tárolására szolgált. Alaprajzokat tekintve, többségben vannak az egybenyíló helyiségekből álló lakások, s közöttük is a legtöbb, tizenegy, egyszoba-konyhás. Hét lakásban ehhez még kamra is kapcsolódik és csak egy szoba-konyha-pince együttessel találkoztunk. Ritkább az önálló, külön beíratú

helyiségekből összetett lakás, közöttük kettő lakószobából és pincéből, kettő pedig még ezen kívül kamrából is áll.

A lakott pinceházakból kiválasztottuk az Arany J. u. 5. számú, hogy bemutassuk, mint Tibolddarócra jellemző példát (68—70. kép). Századunk elején a lakás tulajdonosa valamelyik „nagy uraságnál” cselédkedett, földje nem volt. A ház szűk udvarát vakolt és meszelt kerítés övezi, két oldalról pedig már természetes tufa-falak zárják le. Ezekbe sertésólat és baromfiólat vágtak. A lakás szoba-konyha-kamra beosztású, amelyben a kamra a konyha hossz-tengelyének folytatásában fekszik. A konyhában a kamra közfalán kemenceszáj, alatta konyhapatka, felette „kürtő”, amit alul deszkaperem szegélyez, a kürtő szabadkéménybe torkollik. A padkán 1920-ig még főztek, szabad tűzön, később azért nem bontották el, mert a kemencében továbbra is sütöttek kenyeret és a paraszat erre húzták ki. A kemence a kamrában áll, s arról nem tudnak, hogy valaha a szobából vitték volna oda, mert 1935. előtt emlékeztük szerint már „rakott masina” volt a helyén. A szomszédos falvak hasonló megoldásai nyomán feltételezhető, hogy a lakás magja a II. és a III. sz. helyiség, amihez az I. sz. csak később csatlakozott. A barlanglakás 1970. évi berendezése egy cselédkedő-napszámos családfő háztartását, lakásmódját tükrözi, ahol a szoba berendezése eltér a hagyományos sarkostól és a két világháború közötti divatot követi azaz, hogy az ágyakat nem a falak mentén, hanem párosan, a szoba közepe felé állítják. A 17. számú szekrény helyét télen kályha foglalja el.

A falu szélén emelkedő hegyen, a Parton a néhány ma is használt pinceház mellett számos lakatlan, sőt romos is van (71. kép). A lakott pinceházakat többnyire korszerűsítették — megváltoztatták tüzelőberendezésüket, ablakaikat stb. —, de a tulajdonos néha számot tud adni a változtatás módjáról, idejéről. A lakatlan üregekről nem tudtunk információkat kapni, de régiesebb formát őriznek, mint az előzők, kétségtelenül azért, mert még a modernizálás megkezdése előtt hagyták el őket. A Parton, melynek egyes részeit Gyöngyvirág, Rozmaring, Arany J., József A. stb. „utca”-nak nevezett el egykor a közigazgatás, — öt barlanglakást vizsgáltunk meg, közöttük kettőt még laktak, három már romos volt.

A legegyszerűbb alaprajzi elrendezésű a Rozmaring u. 8. számú (75. kép). A jelenleg szoba-konyhás lakás konyhája mintegy 50 évvel ezelőtt lakószoba volt, amihez csak később vágták a mai szobát (1). A régi „ház” mennyezetén kürtő nyoma látszik (2), ami mögött a hátsó fal közepéig benyúló kemence volt. A kemence két oldalán nyoszolyák álltak. A helyiséghez a bejáratot védő kisebb konyha is tartozott (3) tűzhellyel, kürtővel, ennek azonban már nincs nyoma.

A közelben áll egy jelenleg pincének használt barlanglakás két helyiséggel. (74. kép.) A külső konyhapitvart a belső lakószobától közfal választja el, s ezen ajtó- és ablaknyílások vannak tok nélkül. A konyha kőbe vájt kemencéje fűthette a lakószobát is.

A Rozmaring u. 2. számú lakás konyhájában ma is látható a kőbe vájt kenyérsütő kemence, előtte a főzésre szolgáló patkával, de az egykor föléje boruló kürtő már hiányzik. A lakószoba fűtését belső tüzelésű, épített kemencével oldották meg, ennek füstjét a mennyezetbe vágott kürtő vezette el.

A Rozmaring utca egyik romos pincelakásában (76. kép) a konyha belső végén nagy méretű kürtő (4) látszik, aminek kemencéjét valószínűleg akkor bontották el, amikor a pincét (3) ásták. A konyha belső végén U-alakban alvásra alkalmas patka (5) húzódik. A szobát kőbe vájt kemence fűtötte (6).

A Part egy másik lakatlan pinceházában (77. kép) hasonló, kettős fűtő-tüzelő berendezést láttunk. A konyha (1) végén kőbe vájt sütőkemence (3), előtte a mennyezetbe vágott hatalmas kürtő (4), a lakószobában pedig a mennyezeten talált kürtő (5) helyzetéből következően a hátsó fal közepén álló kemence volt. A konyhából ajtó nélkül kisebb pince nyílik (6).

Kács

A település délnyugati részén és a Várhegyen voltak barlanglakások, számuk az 1930-as években 22 volt, 144 lakóval.⁴⁹ 1970-ben iskolai tanulók közreműködésével 6 pinceház adatait vettük fel, mind használható állapotban volt, bennük összesen tizennégyen laktak. Valamennyi lakás egyszobás volt, legfeljebb egy-egy kamrával, vagy pincével. Összesen két lakás mellett találtunk pincét, ezek a lakószobából nyíltak. Kétségtelen, hogy ezek a pinceházak mind igen szegény családok tulajdonában voltak, istálló pl. egy lakáshoz sem tartozott.

Sem a Dózsa Gy. u. 12. számú, sem a Várhegyen felmért, romos barlanglakás nem tipikus a kácsi viszonyokra sem méreteiben, sem elhelyezésében, vagy kényelmi berendezéseiben. A Dózsa Gy. u. 12. számú háznál a külső terepszintnél két-három méterrel mélyebben fekvő udvarba lépcső vezet (72—73. kép), a lépcső mellett kút (IX.). Az udvar egyetlen fennálló építménye a sövényfalú, tapasztott kukoricagóré, a „kóter”. A kisebb gazdasági építmények, mint a sertésól, (VII.) és a baromfiólak már tufában vannak. Maga a lakás hat részből áll, a „pitvar”-nak nevezett tornácból a „ház” nyílik, onnan a „komra”, ami egy időben fűtőtere volt a háznak — itt állt a kemence —, ma pedig a fürdőszobához hasonló szerepe

van. A pitvarból balra füstölő, jobbra a másik „komra” esik, berendezéséből is ítélve nyári lakókonyha funkcióval. A pince üres, de leginkább szemet, meszet tartanak benne.

A jelenlegi tulajdonos 1945-ben vette a pinceházat és jelentős mértékben átalakította. A pitvart, vagy „verandát” ő építette hozzá, ennek tetején cserép alatt szűk padlást is alakított ki. Az ablakokat megnagyobbították és a tulajdonos maga vágta ki a pincét, a kamrát és a kilenc méter mély kutat. A tűzhely először a házban, a ma is meglévő kemenceszáj előtt volt, majd a kemence lebontása után a sarokba „sparhét”-ot állítottak, a kenyérsütő kemencét pedig kihelyezték az udvarra, s a természetes kőbe vájták be. Végül kiképezték a külső kamrát is nyári konyhának, ide is beállítva egy tűzhelyet.

A Várhegy K-i oldalának felső részén húzódó pincelakás sor egy része 1976-ban már romos volt, használaton kívül. Az É-i három lakást volt alkalmunk megfigyelni. Ezek közül az egyik a fenti megállapításának megfelelően egy kisebb szobából és innen nyíló apró kamrából állt; a másik tágas szobája mellett a konyhából borospince nyílt; a harmadik (78. kép) alaprajzi formája átmenetet képez a kétsejtűből a háromsejtű ház felé. A konyha mögött kisebb borospince, de a kettő egybe nyílik, közöttük nincs sem ajtó, sem válaszfal. A lakás tüzelőberendezése már fejlettebb. A konyhában természetes kőbe vájt kemence, előtte konyhapatka szolgálta az ételek elkészítését, a lakószobában azonban a mennyezetbe vágott kúrtó nyoma arra vall, hogy a házat belső fűtésű kemence fűtötte. A konyha ajtajához közel kisebb pincébe lehet lejárni. Ilyen megoldást a szomszédos pinceházban is találtunk. A lakás jobb módú család tulajdona lehetett. Erre nem csak a méretekből (ide értve a belső terek magasságát is) lehet következtetni, hanem arra is, hogy a lakás mellett kőbe vájt nagyobb üreget is láttunk, amit kamra, esetleg istálló céljára használhattak.

Sály

Szabó Zoltán statisztikája szerint a faluban az 1930-as években 55 barlanglakás volt, 270 lakóval.⁵⁰ 1970-ben és 1976-ban a helyszínen járva megállapítottuk, hogy a község területén mintegy 15 pinceházat még laknak, melyek néhány évtizeddel ezelőtt a falu belterületén a keleti és a nyugati dombosorba voltak bevágva, pincékekkel vegyesen. A K-i pincesorot Daróci ódalnak, a Ny-it Geszti ódalnak nevezik és már csak ez utóbbi területén találtunk egyetlen lakott lyukat, a többi vagy pincévé alakították át, vagy romos állapotban hagyták sorsukra egykori tulajdonosai.

A falutól É-ra, két kilométerre emelkedik a Tarizsa nevű domb, aminek riolitufa talajába számtalan barlanglakást vágtak, de ezek 1947 óta folyamatosan szűnnek meg és a fenti tizenötös számból 13 a Tarizsára esik. A domb alsó részeire és lábára az utóbbi három évtized során téglaházak épültek, amiket épp úgy cigányok laknak, mint a barlangokat. A két réteg azonban megkülönbözteti magát egymástól: a „téglaházások”, a rendszeresen munkát vállaló, magasabbra törekvő csoport, lenézi a „barlangosok”, ezzel ellentétes magatartású rétegét. A hagyományos Tarizsa név már csak a barlangok területét jelzi, a téglaházak csoportja az új keletkezésű Dankótelep nevet viseli.

A Tarizsától még északabbra, a Lator nevű határrészen is voltak barlanglakások, de belőlük már csak egyet találtunk használatban, egyet pedig romokban. Sajátos építmény a Lator területén a Lélek lyuk nevű barlang, amihez a szájhagyomány számos mondai történetet fűz.

Az eddig elmondottakból is következik, hogy a korunkig fennmaradt emlékek a vagyontalan paraszti rétegek életmódjához kapcsolódnak, méreteikben és műszaki megoldásaikban egyaránt. A Tarizsán felmért lakás egyetlen helyiség csupán, amit a hátsó, terméskő falazatba vájt primitív kemence fűtött. A kemence szája előtt főzőpatka, e fölött pedig füstelvezető kürtőnyílás volt, ugyancsak a kőbe vágva. Valamivel fejlettebb a Latorban megvizsgált, szintén elhagyott pinceház (79. kép). Itt a bal oldalfal közepén kisebb, szabálytalan kamra nyílik, vele szemben pedig egykori kőbe vájt kemence helye, s amikor ezt megszüntették — takaréktűzhelyet állíthattak a házba — a kenyérsütő kemencét kihelyezték a ház mellé, ugyancsak a terméskőbe vágva. A szomszédos lakószoba ennek a fejlődésnek a legutolsó fázisát jelzi (5) szabályos formáival és fejlettebb tüzelőberendezésével. — Egyetlen helyiség a Daróci oldal 29. számú házának udvarán talált, elhagyott pinceház is (81. kép). Említésre méltó a ház tüzelőberendezése, ami két fázisban készülhetett. Az elsőben megépült a belső fűtésű, konyhapatkával ellátott, kürtős kemence, aminek ferde súpja a ház homlokzatára vezette ki a füstöt. A második fokozatban megszüntetve a kemenceszáj előtti patka főző szerepét, az ajtó és a kemence közé kőből takaréktűzhelyet raktak, aminek füstjét szintén a homlokzatra vezették ki. — A Lator 10. számú pinceház bizonyos tekintetben a legfejlettebb ilyen jellegű építmény a Bükk hegység térségében. (80. kép.) A részben kővel rakott falazatú konyha olyan barlanglakást takar, amelynek terméskő mennyezetét mestergerenda és általgerendák hálózata erősíti. A kemence a szoba jobb első sarkában volt.

Több jel arra mutat, hogy lakás volt a Latorban a Vízfő melletti Lélek lyuk is, de semmiképpen sem tartozik a népi építészeti emlékek sorába. A szabálytalan alaprajzú helyiség két részét is fűthették, a füstelvezetés nyomai erre utalnak. A bejáratától jobbra eső falon a homlokzatra vezető kürtő látszik, de belül a keresztág elején egészen nagy méretű kürtő vezet a dombtetőre, ami alkalmas volt arra, hogy az alatta rakott tűz füstjét is elvezesse. Eltekintve attól, hogy a múlt század bújdosó szegénylegényei búvóhelyet találtak benne — a hagyomány szerint Vidróczki Marci, a neves betyár is többször benne hált —, elfogadható a népi mondának az az állítása, hogy fegyveres csoportok számára épült, akik a közeli vár védelmével voltak megbízva.

Kisgyőr

Irodalmi emlékeinkben nincs nyoma annak, hogy a faluban valaha is lettek volna barlanglakások. 1971-ben azonban a helyszínen járva, a községi tanácstól olyan információt kaptunk, hogy 1945 előtt a Meleg völgyön 15 pinceházat használtak, amiből 1971-ben már csak egyet laktak. A többit borospincévé alakították át.

A községhez tartozó Mocsolyás területén volt egy nagyobb méretű barlangistálló, mellette kőbe vágott cselédház, az egykori Karakas birtokon. Az építmények a századfordulón keletkeztek. A Sós-kút nevű területen is tudtak egy istállóról, amit az 1920-as években vágtak, szintén uradalmi célokra.

Miskolc

A Tarna völgyében elindult riolittufa vonulatot és a barlanglakások előfordulását is keleten a Miskolc melletti Avas zárja le. Létezésüket, használatukat már a XVI. században jelzik ugyan,⁵¹ de történetükről azóta semmiféle adattal nem rendelkezünk. Századunk elején a Vasárnapi Újság négy képet közölt a Danyi völgy barlanglakásairól azzal a rövid megjegyzéssel, hogy „a hatóság most tömeti be a barlangokat”. A hír 1913-ban jelent meg és valószínűleg ennek alapján terjedt el az avasi pinceházak ismerete a tudományos, főleg földrajzi irodalomban.⁵² Magukról az építményekről semmiféle leírást nem ismerünk, csak annyit tudunk, amennyit a Vasárnapi Újságban megjelent képekről le lehet olvasni.

Az első kép aláírása: „Egy barlanglakás bejárata”. Az ajtónak csak a felső harmada látszik, előtte tehát mélyebb gödör van, amibe lépcsőn lehet lejutni. Az ajtó és mellette a két kisebb ablak egészen új lehet, éppúgy, mint a szikla felületének faragása az ajtó körül.

E felett és oldalt a szikla sötét színű, minden bizonnyal füstös, amiből arra következtethetünk, hogy a lakásnak korábban nem volt kéménye, a füst az ajtón keresztül távozott és a felvételnél nem sokkal korábban korszerűsítették, látták el kéménnyel. A *második képen* igénytelen homlokzatú lakást látunk, bejárata felett deszkából öszszetákolt eresszel, ez alatt — és az ajtó felett — szintén füstnyomokkal. A *harmadik képen* csak aláírása érdemel figyelmet: „Egy barlanglakás, melyet már a hatóság betömetett, de a lakók újra kiásták”. A *negyedik kép* a „barlanglakók udvara és kertje” címet viseli és csak annyi információt közöl, hogy bejáratát mély eresztel védelmezi. — 1972-ben még találtunk két barlanglakást a Danyi-völgy közelében: a Felső-Avas Lövei sor 554. számú „pinceház”-a és szomszédja „szappankő”-be volt bevájva. Ezek a házak azonban már a hagyományos formákból és szerkezetekből semmit sem őriztek, elejük épített fal volt, amit cserepes féltető fedett le.⁵³

A Danyi-völgy és az Avas barlanglakásainak eltűnéséről semmi közelebbit nem tudhattunk meg, pedig becslések szerint ezek száma több száz lehetett. A barlangépítkezés technikája azonban új célok szolgálatában vagy pontosabban hagyományos, régi funkciók korszerűsítése során tovább él és ahol az anyag, a vulkáni tufa érdemes a megmunkálásra, ott meg is marad a közösség szolgálatában. Miskolc város területén erre két példát is idézhetünk, s mind a kettőt Tapolcán. Ilyen a középkori eredetű barlangfürdő, amit a régi forma megőrzésével, eredeti funkcióban hoztak helyre és bővítettek a közelmúltban, de ilyen a tapolcai barlangtemplom is, amit egy régi birkahodály helyén, 1935-ben alakítottak ki. (82—83. kép.) A barlangtemplom ösztönös utánérzése azoknak az egyházi rendeltetésű barlangépítményeknek, amelyekkel a Kaukázusban és Anatóliában találkozik az utazó, csak a földrajzi távolságon kívül évezredek választják el azoktól.

II. A BARLANGÉPÍTMÉNYEK RENDSZEREZÉSE

Eddigi leírásaink összegezése a Bükk hegység barlanglakásaira általános érvényű megállapításokat tesz lehetővé. Ezek az általánosítások az anyagra és földrajzi helyzetre, a keletkezés idejére, az alaprajzi beosztás számos változatára, a tüzelőberendezés formáira, a homlokzat és a belső kialakítás módjára, a barlangban lakó emberek gazdasági és társadalmi helyzetére, a lakás berendezésének lehetőségeire és a közösségi építményekre fognak irányulni. Végül kitekintünk a Bükk hegység környékéről a bennünket körülvevő nagyobb területre, keresve a szálakat, amelyek témánkat más tájakkal, más népekkel kötik össze.

A Bükk déli lábánál a barlangépítmények *anyaga* főleg riolit-tufa, ritkán mésztufa és homokkő. Az anyag természete nemcsak az üreg elkészítését könnyíti vagy nehezíti meg, hanem befolyásolja a benne lakhatás körülményeit és az üreg fennmaradását, tartóságát. Bogácson a homokkőbe vájt lakások szinte mind elpusztultak, de a keményebb tufába vájtak borospinceként fennmaradtak, ma is használhatók.

Amellett, hogy a barlanglakásokat valamiféle kőzetbe vágták, kialakításuk során az ember más anyagokat is igénybe vett. A homlokzat sok esetben már nem természetes kő — mint a többi kőfal —, hanem szabályosan hasáb alakúra *faragott terméskőből* rakott. A közfalak néhány építményen belül hasonló kőből, esetleg tapasztással, *sövényből* készültek.

A barlanglakások a különféle nagyságú *települések szerkezetében* kétféle csoportosulásban jelennek meg. Egyes helységeken dombokat népesítettek be ezek a föld alatti lakások, így Miskolcon az Avas, Egerben a Tetemvár, Tíbolddarócon a Part, Felsőtárkányban a Város, Kácson a Várhegy kívül esik a régi településen, és szinte önálló egységnek hat. Máshol a patakok teraszaiban figyel-

hetők meg ezek az üregek, mint Egerben a Verőszalában, Noszvajon, Ostoroson, vagy Cserépváralján. Ezeken a területeken a barlanglakások egymás felett több sorban, esetleg csoportokban fekszenek, közöttük gyakran borospincékkel. Bejáratuk nyugat, vagy dél felé néz és az egyéb tájolás magyarázata mindig valami erre kényeszerítő körülmény: túlnépesedés következtében már minden kedvező fekvésű part beépült és csak ez maradt; a földesúr ide adott engedélyt a pinceházak kivágására. Felsőtárkányon az egyes sorokat, ill. az oda vezető utakat csapásnak nevezik (Alsó csapás, Felső csapás).

A lakások általában igen kicsi területen fekszenek, sokszor egyáltalán nincs is *udvaruk*. Ahol van, ott is igen szűk: Tibolddarócon egy-egy telek nagysága 10—70 négyszöglől volt, Noszvajon Herman Ottó szerint egy udvar csak két négyzetméter nagyságú, de ez esetben az udvar fogalmán gádort kell értenünk. Kistályán *pítarnak* nevezik az udvart, minden bizonnyal azért, mert ez volt a lakás előtere és a ház részének tartották. Tudjuk, hogy a noszvaji pinceház udvarát *gádor*-nak nevezték, ugyanezt Bogácson *tornác*-nak és ezek meg is egyeznek az észak-magyarországi szóhasználattal, csak az általánosnál nagyobb térségre, a bejárat előtti udvarra is vonatkoznak. Az udvart sok helyen (Kistálya, Andornak, Ostoros) a természetes kő lefaragása után nyert kerítés övezi, máshol a *kerítést* tufa számoskóból (hasáb alakúra faragott kő) rakták, tetejét pedig sárba fektetett tetőcseréppel fedték (Ostoros, Tibolddaróc, Cserépváralja). A legtöbb pinceháznak azonban egyáltalán nem volt kerítése, s így a benne lakók az egész előttük fekvő közterületet magukénak tekinthették.

A barlanglakások *helyzete környezetükben*, viszonyuk az előttük levő terepszinthez különböző lehet. Többségük padlója egy szintben van az udvarral, vagy kissé mélyebben fekszik. Van azonban egy típus — amit *gádoros*-nak nevezhetünk —, amelynek legmarkánsabb jellemzője a mélység, a 2—3 méteres szintkülönbség. Nagyobb számban Noszvajon és Bogácson, szórványosan pedig Andornakon és Cserépfalun figyelhettük ezt meg. Van még néhány fedetlen gádor — ez esetben csak udvar —, de a fedettek is két-félék: tetejük lapos, vagy nyeregtetős.

A barlanglakás *neve* többnyire *lyuk*, *pincze lyuk*, *pinceház*, esetleg *kőház*. Egerben a pinceház szó olyan fogalmat fed, amelyben elsőrendű a borospince szerepe és ehhez alárendelten kapcsolódik a kőbe vájt lakás. A *kőház* viszont tufába vágott lakóház, amihez borospince is csatlakozhat.

Áttekintve az *alaprajzi tagolódás* formáit, a következő megállapításokat tehetjük.

A korunkig megmaradt építmények nagy része egyetlen helyiségből álló egysejtű lakás. Ennek logikus magyarázata a tulajdonosok alacsony társadalmi helyzete, mert a jobb módúak már korábban elhagyták ezt a lakásmódot és fennálló házakba költöztek. Az egysejtű lakás három irányban fejlődött tovább. (84. kép.)

1. Az egyik út, hogy a szoba egyik falát áttörve, *kisebb szabálytalan kamrát* képeztek ki. Ennek ajtaja még nem volt, esetleg függönye, és a gyerekek aludtak benne (Felsőtárkány, Tibolddaróc, Sály). Ez a lépés a lakásnak az *utcasorhoz igazodó fejlődéséhez* vezetett és a végső forma az egymással egybenylő, háromsejtű szobakonyha-kamrás lakás (Ostoros, Noszvaj, Szomolya, Cserépváralja)

2. Ez az utcasoros elrendezésű lakás kifejlődött még egy változatban, ahol egyes részek ajtókkal nincsenek közvetlenül összekapcsolva, hanem külön bejáratot kapnak az udvar felől. Míg az előbbi forma általános, addig ez a *széttagolt lakás* ritka, csak néhány faluban fordul elő és ott is kisebb arányban (Egerszalók, Sirok, Tibolddaróc, Ostoros).

3. Az alaprajzi megoldások egy harmadik változatában a lakás helyiségei nem az utca vonalával párhuzamosan helyezkednek el, hanem pincészerűen, azaz, a kötömeg belseje felé haladva. Ez a *pince típusú barlanglakás* csak első helyiségével néz az utca felé, csak ezen vannak levegőt, világosságot közvetlenül átértesztő ablakok és ajtók. A belső helyiségek vagy teljesen sötétek, vagy az elülső válaszfalakon vágott nyílások engednek be fényt, levegőt. A pince típus az egysejtű lakás továbbfejlesztésének igen régi formája, mert telekbővítést nem igényel, a befelé bővítést pedig senki sem tiltotta. Kevés ilyen építmény maradt ránk, azért, mert ahol erre lehetőség nyílt, az első helyiség mellé az utca vonalán másodikat vájtak és a kettőt egybenyitották. A legszebb tiszta példák Ostoroson (16. és 19. kép) maradtak meg, de az L alakban készített lakások egy részében gyanítani lehet a korábbi pincés típusú magot (Tibolddaróc 71., Noszvaj 50. kép).

4. A barlanglakás bővítése, helyiségeinek gyarapítása vertikális irányú is lehetett. Ez eredményezte az *emeletes pinceház* típust, ami nagyon ritka, mindössze kettőt ismerünk belőle, egyet Sirokon és egyet Szomolyán. Kialakításuk nagyobb technikai tudást igényel, ezért nem véletlen, hogy mind a két építmény készítője és tulajdonosa kőfaragó volt.

Minden típus kezdetleges formájában, éppúgy, mint az 1. pont alatt felsorolt esetben, az egyes helyiségek még nincsenek egymástól élesen elválasztva. Többször *nincs közöttük válaszfal*, vagy ha van is, hiányzik róla az ajtó. Ilyen példákat primitív kivitelezésű fennálló házakban is találtunk (Visonta, Bodony), de jóval ritkábban.

Ezek a megoldások mindenesetre a lakótér belső osztódásának kezdetét jelzik és a népi építészet nagyon korai szakaszára mutatnak vissza.

A Bükk hegységben megfigyelt számos barlanglakás eddig felsorolt jellemzői mellett nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a *tüzelőberendezés, a füstelvezetés különböző formáinak*. Tapasztalataink nyomán megállapíthattuk, hogy minden lakóépítmény, így a pinceház életében is a korszerűsödés a tüzelőberendezéssel kezdődik, a kutató ezért talál primitív formákat viszonylag kis mennyiségben. Nem szólva arról, hogy a pinceházak esetében számolnunk kell azzal, hogy ha a ház frontja leomlott, a kárt úgy hozták helyre, hogy a hátfalat tölték beljebb, vagyis az elülső teret újabb kötőmegg kivágásával pótolták. Ilyenkor a kemencének a mennyezetbe fűrt kürtőjét esetleg újra felhasználták és ehhez alkalmazkodva a kemencét nem a szoba belső részébe, hanem a bejárat közelébe rakták. A kemence, vagy a kürtő helyét ezért mindig körültekintéssel, az építési előzmények felderítésével használtuk csak fel fejlődéstani következtetések levonására.

Ismeretes, hogy az alaprajzi beosztás szorosan kapcsolódik a tüzelőberendezéshez és a füstelvezetés módjához. Ezeknek számos változatát ismerjük Észak-Magyarországról, de a barlanglakások vizsgálata teljesebbé teszi ezt a képet, mert a pinceház néhány ütemet mindig késelt az általános modernizálás mögött és így a tüzelőberendezés néhány archaikus módját is konzerválta.

A centrálisan elhelyezett szabad tűzhely egyetlen példáját Felsőtárkányból ismerjük. Itt a ház közepére rakott szabad tűz azért is régies, mert a szobának még nem volt kéménye, s ennek hiányában a füstöt az ajtó-, esetleg ablaknyílás vezette ki a szabadba.

A régies pinceházak egy részét *belső tüzelésű kemence* fűtötte. A kemence helyét, anyagát, és a füstelvezetés módját tekintve a belső tüzelésű kemence használatának hét változatát tártuk fel, amelyeket technikai fejlettségük alapján az alábbi sorrendbe lehet állítani (85. kép).

a) *Egyetlen helyiségből álló, egysejtű lakás*

1. A legegyszerűbb forma az *egysejtű ház, termésköbe vájt kemencével, füstelvezetés nélkül*. A kemence lehet a hátsó falon, de előfordult valamelyik oldalfalon is. Ennek a kemencének még nincs kürtője, a konyhapatkán égő tűz füstje az ajtón át távozott (Sály-Tarizsa, Sály-Lator, Cserépváralja, Tibolddaróc).

2. A fejlődés első mozzanata az előbbi ház füstelvezetésének megoldása. A konyhapatka felett kőből, sövényből készült *kürtő* vezeti a füstöt a függőlegesen fűrt kéményen át a szabadba (Sirok, Noszvaj, Tibolddaróc).

3. A harmadik fázisban a *kemencét behozzák, beépítik a belső térbe*, természetesen a kürtővel együtt. Ez a forma már igényli a nagyobb méretű helyiséget, különben a kemence kiszorítaná a berendezést és csökkentené a férőhelyek számát is. A kemence lehet a sarokban, vagy valamelyik fal közepén, de leginkább a hátsó és a bejárati falhoz tapad (Sály-Daróci oldal, Noszvaj, Tibolddaróc).

b) A kétsejtű, szoba-konyhás lakás

4. A kétsejtű lakást a *pince típusban* fűthetik az egyik helyiségből is. Láttunk eseteket arra, hogy a külső, vagyis *konyhának, vagy pitvarnak nevezhető helyiség egyik oldalfalába vágták a kemencét és így fűtötték a belső helyiséget is*. A belső helyiség távolabb lévén a szabad levegőtől, melegebb is volt, a konyhában keletkezett hő pedig egyrészt a kemence szája előtt égő tüztől nyerhette, másrészt attól, hogy a kemence a külső helyiség egyik falát áthevítette és ez is sugárzott némi meleget (Ostoros, Tibolddaróc, Noszvaj). Ez a kemence elképzelhető kémény nélkül is.

5. A kétsejtű pince típusú lakás fűtésének olyan változatával is találkoztunk, amelyben a *belső helyiséget fűtötték* és az így keletkezett hő nyomult át az első részbe, ez esetben a szobába. A hátsó helyiség kemencéje egy esetben a hátfal közepébe volt vágva (Ostoros, 18. kép), máskor az oldalfalába (Ostoros 19., 22., 23. kép).

6. A kétsejtű lakás olyan rendszerű fűtésére is láttunk példát, hogy *mind a két helyiséget belső tüzelésű kemence látta el*. Kezdetlegesebb az a forma, amelyben a konyhának a szoba melletti sarkában az élő kőbe vágják a kenyérsütő kemencét, a szobát pedig egy, szintén az oldalfalba mélyített kemence fűtötte. Mindkét kemence füstjét kürtő vezette el (Tibolddaróc).

7. A belőlfűtős kemence kettős alkalmazásának legfejlettebb formája a barlanglakásokban az, ahol az előbbi példa úgy változik, hogy *a szoba kemencéje már nem vág, hanem épített, s így teste a lakótérbe kerül* (Tibolddaróc).

A lakószoba füsttelenítését a kemence külső fűtésével oldották meg. A *külső fűtésű kemence* használata általában összefügg a kétsejtű lakással, mert a lakótéren kívül eső kemenceszájat és a konyhapatkát hosszú idők óta már külön építmény, a konyha védi. A külső fűtésű barlanglakások kialakulásához indítást adhatott az az eljárás, hogy a homlokzati rész leomlásával befelé kellett a *lyuk*-at tágitani és a kéménynyílás a ház elülső részébe, esetleg az új homlokzati fal elé került. Ettől függetlenül a barlanglakások vidékén épp úgy, mint hazánk más, környező tájain, az utolsó két évszázad műszaki fejlődése általánosságban a külső tüzelésű kemence és a szabadkéményes konyha kialakulásához vezetett.

Nincs bizonyíték arra, hogy a Bükk-től délre a fennálló házakban belőlfűtős kemencék lettek volna használatban bármikor is, de a barlanglakások vizsgálatának tapasztalatai ezt nagyon valószínűvé teszik. A sályi kürtös kemence semmiben sem különbözik azoktól a formáktól, amelyeket az északi hegységvidéken ismerünk.

A külső fűtésű kemencével összekapcsolt tüzelőberendezés is több változatban fordult elő (86. kép):

1. A kemence külső fűtése legegyszerűbben a gádorból történik. A kemencét a bejárat falhoz építik, de szája — a falat áttörve — a gádor felé néz. A tüzelés közben keletkezett füstöt, szikrát egyedül a gádor eresze fogja fel, minthogy ebben a típusban sem kürtő, sem kémény nincs. A típust működésben már sehol sem találtuk meg, csak a hagyományból és nyomaiból tudtuk rekonstruálni. *Herman Ottó* andornaki képe és noszvaji alaprajza (3., 41. kép) azonban megörökítette ezt a tüzelőberendezést, ami abban az időben még gyakori lehetett. Alkalmazására egyébként csak a gádoros típussal összefüggésben volt lehetőség és hagyományára is csak itt találtunk rá (Ostoros, Noszvaj, Bogács).

2. A következő fejlődési fokozatban a kemence szája elé és a konyhapatka fölé silányabb anyagból, kezdetleges módon szűkebb tüzelőtér készül, kétségtelenül a konyha szerepében, de még nagyon szerény igényekkel. A kemence füstjét kémény még mindig nem vezeti el, ezért ez a helyiség többször nem teljesen körülzárt, valamelyik oldala nyitott. Funkcióban már ezt a típust sem találtuk meg, de *Herman Ottó* ostorosi alaprajzán (12. kép.) felfedezhető ez a helyiség és *kamra* a neve. Egerben a Cifra part 2. számú házhoz tartozó barlanglakáshoz hasonló tüzelőtér járult, amit *konyhá*-nak neveztek, a Fügedi u. 22. szám alatt pedig a barlanglakás elé épített fennálló ház magja éppen egy ilyen kezdetleges tüzelőhely volt. Demjénen a Petőfi u. 7. számhoz tartozó barlanglakásnak ez a *konyhá*-ja *szabados* (két oldalát sziklafal képezte, más oldalain nyitott) volt.

3. Az ennél haladottabb fázisban a kemence szája elé szilárdabb anyagokból, vagy a lakáshoz hasonló módon kőbe vájva valódi *konyha* készül, a *füstelvezetés azonban még mindig nem megoldott*. A füst a konyha ajtaján, és ha van, ablakán át távozik. A típus egyetlen példáját Egerszalókon figyeltük meg (Felszabadulás u. 44. sz.), ahol a konyha a házra derékszögben, tufába volt vájva.

4. Végül a fennálló házak mintájára, a barlanglakásokban is kialakul a *szabadkéményes konyha*, a kemencét innen fűtik és a füst a kéményen át akadálytalanul távozhat. Ez a tüzelőberendezés honosodik meg a barlanglakók módosabb rétegénél, de a szegényebbeknél gyakori volt egy ennél olcsóbb, kezdetlegesebb megoldás. Itt a kemence szája felett a konyha mennyezetébe tágasabb lyukat fúr-

tak a föld felszínéig — ami jóval szűkebb volt a szabadkéménynél —, majd ezt egy deszákból, sövényből összetákolt *füst- és lángfogóval* vették körül. Ez a kezdetleges kürtő befedte azt a teret, ahol főztek, ahol a patkán a szabadtűz égett (Tibolddaróc). Egyedi példa lehet, de a fejlődéstörténet menetébe igen jól illeszkedik az egyik siroki konyha példája. Itt a lakószoba egyik sarkából két közfallyal leválasztották a konyhát és a szabadkémény alól innen fűtötték a kemencét.

A tüzelőberendezés formáinak további alakulása párhuzamos a fennálló házakéval. Megjelenik a *takaréktűzhely*, előbb a szabadkémény alatt, majd a szobában, a kemence mellett. Később eltűnik a kemence és az *udvaron* építik fel többféle módon és környezetben. A barlanglakások jó részében azonban az anyag szülte lehetőség sajátos megoldásra vezetett. Ahol az udvar két oldalát természetes tufafal képezte, ott a házból kitett kenyérsütő kemencét ebbe az oldalfalba vájták és föléje kisebb féltetőt húztak. Használatban már ilyen kemencét nem láttunk, de maradványait igen (Kistálya, Tibolddaróc).

A barlanglakás *homlokzata* általában szerény, kifejezi a benne lakók gazdasági és társadalmi helyzetét. A minden esetben meszelt homlokzatot sokszor kváderkőből falazták, mert a lakás eleje egy időben már leomlott és így kellett pótolni. Kivételt képeznek a gádoros pinceházak, ahol nem a homlokzatot, hanem a gádor elülső lécrácsát meszelték és díszítették cifrára fűrészelt deszka bábokkal. Azokban a falvakban, ahol kőfaragók működnek, gyakrabban lehet látni pinceházon is *kő ablakkeretet* (Ostoros, Sirok, Tibolddaróc). A paraszti lakóház fontos tárolóhelyét, a padlást egyes falvakban a pinceházak tulajdonosai úgy igyekeztek pótolni, hogy a lakás feletti sziklafalon vágtak nagyobb méretű üregeket, amiket létrán közelítették meg. Ezekben a *padláslyukakban* kukoricát (Sirok), vagy szénát (Cserépváralja) tartottak, de Sirokban többnyire úgy képezték ki, hogy belevezették a kémény füstjét is a disznóhús megfűstölésére.

A homlokzat védelmére gyakran *tornácot* építettek. A fa, vagy kváderkő oszlopokkal alátámasztott, néha mellvéddel is ellátott *eresz-t* századunk elején még zsúppal, utóbb cseléppel fedték. A barlanglakók módosabb rétege a századforduló táján már úgy vágatta ki pinceházát, hogy előtte a *természetes kőből oszlopos, mellvédes, félköríves tornácot* alakítsa ki a kőfaragó. Ezt a tornácot épp úgy meszelték, mint a homlokzati falat. A néprajzi irodalom egyedül Szomolya községből ismer ilyen tornácos házat, de terepbejárásaink során találtunk még Ostoroson, Noszvajon és Cserépváralján is.

Feltételezzük, hogy ezt a háztípust a szomolyai kőfaragók terjesztették el, akik ezekben a falvakban egyéb munkát is vállaltak.

A barlanglakás *falsíkjait, mennyezetét* gyakran szabálytalanul alakították ki. A falsíkok egyenetlenek, a függőlegestől eltérőek voltak, a sarkok csak megközelítették a derékszöveget, a mennyezet pedig csak nagyjából volt vízszintes. Nagyon ritka volt az andornakihoz hasonló pinceház, *boltozatosan vájva*, ahogyan Herman Ottó írja. Egyetlen gerendahálózattal erősített barlanglakást láttunk csak Sály-Latorban, de alkalmazására magyarázatot nem tudtunk kapni. A belső falmagasság alig haladta meg a két métert és csak a módosabb gazdák lakásai tértek el ettől (Kács-Várhegy, Szomolya). A padló szinte mindenütt terméskő, és ha tavasszal a falak átengedték a talajvizet, a padlón vájatokat „zsilyibeket” vágtak, hogy kivezessék a vizet a küszöb alatt (Sirok).

A pinceházak túlnyomórészt magántulajdonban voltak, birtokosuk szabadon rendelkezett velük. Ismerünk azonban barlanglakásokat nagybirtokosok kezén is, és ezekben az uradalom szegődött munkásai, cselédjei, pásztorai laktak. A *kőbe vájt cselédház* alig különbözött a többitől, a noszvaji pl. hű másolata egy alföldi háromsejtű, szabadkéményes fennálló házak (55. kép). A siroki cselédház lakószobái jóval nagyobbak, mint a szokásos, valószínűleg azért, hogy több családot tudjanak benne elszállásolni. A legprimitívebb az egerszalóki uradalmi ököristálló mellé *kőbe vájt számadó-lakás*, itt egyetlen helyiségben aludt az egész 8—10 tagú család, egy részük kőpatkán. Egerben és Kistályán (5. kép) a borospincéhez kapcsolódó *kőbe vájt vincellérlakásokat* írhattunk le.⁵⁸ A vincellér pincemesteri minőségben lakott itt és gondozta, kezelte a bort és magát a pincét is.

A barlanglakások *berendezését* a szegénységgel indokolható konzervativizmus jellemezte. Sirokon az egész faluban már csak egy felvetett ágyat láttunk, barlanglakásban. Egerben, Szomolyán, Kistályán, Felsőtárkányon, Cserépváralján és Tibolddarócon olyan *kőből kihagyott patkákat* figyelhettünk meg, amelyeket kétségtelenül alvásra használtak. Egerben az egyik ilyen patkán hagyományosan felvetett ágyat találtunk. A noszvaji téhenistálló végén is ilyen falba mélyített ágypatkákon aludtak a béresei (55. kép). A legrégebbi felsőtárkányi példában a patka a lakásban körbe futott, minthogy a tűzhely közepre esett. Szomolyán és Ostoroson a pinceház közepén gyakori volt a *kő oszlop*, néha a kemencepatka sarkához állítva. Valószínű, hogy épp úgy, mint a palóc háztartásban, itt is fogas szerepe volt, a beléje vert szögekre ruhaféléket aggattak. A barlanglakásokat a legtöbb esetben *meszelték*. Felsőtárkányon láttuk csak, hogy az ágypatka mellett és felett a falat *szürkére festették*, Tibold-

darócon és Kácson pedig a konyhát mázolták szürkésbarna színűre. Ahol a kemencének kürtőszerű lángfogója volt, azt minden kenyér-sütés után újra meszelték (Tibolddaróc).

A pinceház *bútorzata* az utóbbi hetven év során mennyiségileg és minőségében egyaránt változott. *Herman Ottó* 1900-ban két ilyen jellegű vázlatot készített, s ezeken csak a legfontosabb bútorok szerepelnek. Az andornaki pinceházban mindössze egy asztal, egy láda, egy bölcso és két ágy van, a nagyobbik neve *nyoszolya*, a kisebbiké *kuczkó*. Az ostorosi vázlat hiányosabb ennél, mert itt csak egy asztalt és két fekvő alkalmatosságot, egy *ágy*-at és egy *vaczok*-nak nevezett dikót tüntet fel (2., 12. kép.). Hasonló eredményt hozott saját ostorosi kutatásunk is: 1910-ben szinte ugyanolyan a barlanglakás berendezése, mint ahogyan Herman O. látta Andornakon, csak itt felbukkan még egy új, archaikus elem is, a kőlabakra fektetett pallóból összeállított lóca (20. kép.). Hasonló időpontban egy módosabb ostorosi pincelakásban már három ágy van, tehát a család több tagja alhatott ágyban és kevesebben a sutban, a patkán, a lócán, vagy éppen a földön. Egyébként az 1945. előtti időkben általános gyakorlat volt, hogy egy ágyban ketten aludtak, sőt, a gyerekek még többen is. Az 1970. körüli évekre jellemző a Tibolddarócon (68. kép) és Kácson (73. kép) készített két berendezési vázlat. Itt már több a fekvőhely, mint a családtag, még több a láda és a szekrény, amiből a ruhafélék nagyobb számára lehet következtetni. Az egyik barlanglakásban (73. kép) már fürdőkádát is használtak.

Helyszíni kutatásaink során a barlanglakásokban szinte kizárólag csak a falusi társadalom legalsó rétegéhez tartozó egyedeket, vagy családokat találtunk. Sirokon ezek egy része elaggott öreg férfi és nő volt, akik rokontalanul, vagy elhagyatva képtelenek voltak már helyzetükön segíteni. Ugyanitt megfigyeltük azt is, hogy a szüleiktől önállósulni törekvő új házaspárok a szülői házból pinceházba költöztek és itt kezdték az életet. Tibolddarócon csak napszámosok, és summások éltek a barlanglakásokban.

Egy 1934-ben írt szociográfiai tanulmány teljes nyíltsággal tárta fel a tibolddaróci pincelakók gazdasági, társadalmi helyzetét és egészségügyi viszonyait.⁵⁹ Egy hattagú család életkörülményeiről elmondja, hogy egész évi készpénzbevételük megegyezik a kiadással, ami 121,80 pengő, ugyanakkor 200 pengő adósságuk van a barlanglakás egy részének megváltása fejében, és tartoznak 5 évi adóval (40,70 P). Nemcsak, hogy megtakarításról nem eshet szó, de az adósság is évről évre halmozódik.

Étkezésük: reggel tej vagy kenyér, ebédre leves, vacsorára maradékot, vagy szűzkenyeret esznek. „Főleg tésztalevest főznek, húsetelt csak ünnepnap fogyasztanak, kb. kétszer havonta... A család

tagjai közül csak az apa egészséges. Az anya epebajos... Erzsébetnek mindkét oldali nyaki mirigyei duzzadtak, a bal oldaliak időnként kifakadnak, sovány, vérszegény gyerek... A trachitis nyomai mind a négy gyereknél láthatók, legsúlyosabb azonban Teréznél, aki kétéves kora dacára még csak csúszkálni tud és segítséggel tesz pár lépést, fogzása erősen visszamaradt. A legkisebb 1 éves, még csak ülni tud.”⁶⁰ A tanulmány írója Ostoroson is hasonló körülményeket talált, de nagyon valószínű, hogy ez a kép egészében is jellemző a Bükk hegység nincstelen barlanglakóinak életmódjára századunk első felében.

Bármennyire igaz is ez a megállapítás, a helyszínen végzett kutatásaink felfedték egy másik társadalmi réteg jelenlétét is a barlanglakók között. Ez a *tehetősebb, némi földbirtokkal is rendelkező népesség* egyes településeken csak egészen kis számban volt felfedezhető, máshol azonban jelentékenyebb volt. A gazdasági háttér természetesen meghatározta a barlanglakások méreteit és technikai színvonalát is, amint erre a leíró részben több ízben is utaltunk. Szomolya és Cserépváralja voltak elsősorban ezek a falvak, de ilyen, igényesebb pinceházakat Egerszalókon, Noszvajon, Bogácson, Kács-Várhegyen is találtunk, de a még túlnyomórészt igen szegény népességűnek minősített Tibolddarócon is.

Főleg az utóbb tárgyalt felsőbb rétegre vonatkozóan, de általában is elmondhatjuk, hogy a barlanglakás, mint hajléktípus szorosan *összefügg a bortermeléssel, pontosabban a bortárolással*. Azok a *pincések*, akiknek egyáltalán nem volt szőlőjük, napszámosként szőlősgazdáknál dolgoztak és bérük egy részét természetben kapták meg. Ezzel magyarázhatjuk azt, hogy Szomolyán 1970-ben a 39 barlanglakásból 31-hez tartozott pince, s ebből 19 pince a lakásból nyílt.

A második világháború után a népi demokratikus államigazgatás különféle kölcsönökkel, kedvezményekkel lehetővé tette a *barlanglakások nagy részének felszámolását*. A régi lakók helyére azonban több faluban újak telepedtek be és itt kell szólnunk a *cigányság* szerepéről. Minden megvizsgált településről elmondhatjuk, hogy a múlt század derekán a barlangokat főleg magyar nemzetiségű családok lakták. A cigányok azonban már ebben az időben is feltűnnek: idéztük Felsőtárkány 1840. évi összeírását, ahol a családnevek alapján erre lehet következtetni. Andornakon *Herman Ottó* egyik ábrája 1900-ban ugyancsak ezt jelzi. Mindez csak szórványos volt 1945-ig, bár nem tudjuk, hogy a Sály melletti Tarizsa mikor népesült be teljesen cigányokkal. Tény az, hogy 1970 körül Kistályán, Felsőtárkányon valamennyi, Egerszalókon, Noszvajon, Tibolddarócon pedig néhány barlanglakásban cigányokat találtunk.

Összegezve a barlanglakók társadalmi helyzetéről nyert tapasztalatainkat, századunk első felében *három, egymástól jól elkülönülő réteg* jelenlétét állapíthatjuk meg.

1. A közép- vagy nagybirtokos tulajdonában álló pinceházban ideiglenesen, megállapodás értelmében lakó cselédek, béresek, pásztorok, vincellérek.

2. A saját tulajdonukat képező *lyuk*-ban lakó *nincstelen*, vagy igen csekély földtulajdonnal rendelkező napszámosok, summások nagyszámú csoportja.

3. A *kisebb paraszti birtokosok* — kevés szántóval, szőlővel, réttel, néhány állattal —, akiknek pinceháza méreteiben, kialakításuk módjában a többi felett magasabb színvonalat képvisel.

III. FÖLDRAJZI KITEKINTÉS, TÖRTÉNETI ÖSSZEGEZÉS

A Bükk vidéki barlanglakások, vagy szélesebb értelemben véve, a barlangépítmények keletkezése, kora ismeretlen. Maguk az építmények nem túl régiek, legfeljebb kétszáz évre lehet tenni készítésüket, azt is csak hagyomány, vagy becslés alapján, mert évszámot egyetlen barlanglakáson sem találtunk. Anyaguk, a riolittufa — mint tudjuk —, nem kemény, tartós kőzet, az építmény homlokzata egy idő után leomlik, a mennyezet hasonlóképpen viselkedik, különösen akkor, ha eres a kő és ezeken a repedéseken a víz időnként beszivárog a belső térbe.

A hagyomány közlései a kérdésben alig tekinthetők forrásértékűeknek, a törököktől származtatás nem valószínű, és azok a vélemények sem fogadhatók el, hogy az árutermelés, a kapitalizálódás következtében megjelent agrárproletariátus hozta létre ezt a kezdetleges lakásformát. A puha, könnyen vájható tufakő olyan természeti adottság, amit bármely korszak embere hasznosítani tudott, ha ehhez megfelelő eszközök, szerszámok rendelkezésére álltak. A lehetőség tehát minden kulturát hordozó nép előtt nyitott volt, s helyzetünkben csak az a kérdés, hogy a mai gyakorlat kezdete milyen korba helyezhető és milyen néphez, melyik kultúrához köthető.

A hagyomány és az építészeti emlékek mellett ismerünk néhány írott utalást is, amelyek felhasználhatók a barlanglakás történetének felderítéséhez. Nem pontos meghatározások, adatok ezek, csak utalások, de mögöttük fel kell tételeznünk a maihoz hasonló pinceház használatát. Az adatok nemcsak a Bükk vidékéhez kapcsolódnak, hanem az ország, vagy a Kárpát-medence távolabbi tájaihoz is, de akkor is bizonyítják a barlanglakás, barlangépítmények történeti előfordulását.

A XIII. században élt Árpád-házi Boldog Margit legendájához csatolt egyik csodás esemény leírásában arról történik említés, hogy

egy Buda mellett lakó, Bocs nevű férfi háza népével, családjával „kő pincéjében” vacsorázott, amikor leszakadt a pince egy része és az ott alvó hétéves fiút, Benedeket „az kő elnyomá”.⁶¹ A kőpince, amelyben az egész háznép vacsorázik, a gyerekek alszik, minden biztonnyal lakópince volt, távoli őse azoknak az építményeknek, amelyek nyomai és maradványai Budafok, Nagytétény és Érd területén ismeretesek. (Egyet ezek közül Budafokon múzeumi bemutatás céljára meg is őriztek.)

Annak ellenére, hogy a kőbe vájt lakást az új és legújabb korban forrásaink alig említik, az első adat területünkről már 1570-ben megjelenik, amikor a szarvaskői vár birtokainak összeírása szerint a lakosság egy része pincékben lakik. Bár a helyet közelebbről nem jelölik meg, a felsorolt falvak ismeretében csak két település jöhet számításba; Demjén és Ostoros, ahol ez a lakásforma, amint fentebb láttuk, korunkban is használatos.⁶² A Sárospatakon tanító Comenius 1673-ban talán a környék ismeretében írta le azt, hogy egyesek „vermekben, vájot üregekben laknak”, mint ahogyan a közeli Telkibányán 1921-ben tufába vájt konyhát, éléskamrárt és pincét említenek.⁶³ Boldogkővár 1682-ben készített leltárában⁶⁴ a „kősziklából kivágott két kenyérsütő kemence” a kistályai, tibolddaróci vagy sályi kemencékre emlékeztet.

Ezek az adatok arról tanúskodnak, hogy a barlanglakás, mint a polgári népesség lakásformája, visszavezethető a XIII. századig. Még távolabbra lehet azonban visszatekinteni az egyházi jellegű barlangépítmények vizsgálatával. A tihanyi félsziget kőbe vájt szerzetesi cellái és közösségi termei *Csemege József* szerint az 1047–1055. évek közötti időben keletkeztek. Feltételezi, hogy a Vazul-rend remetái keletről betelepült görög bazilita szerzetesek voltak, s a tihanyi kolostor előképe az oroszországi, korai bazilita barlangkolostorok lehettek. Ezek őskolostora viszont a görögországi Athosz hegyi bazilita telep volt.⁶⁵

A Bükk hegység barlanglakásainak a tihanyi (és a zebegényi) kolostorokkal való történeti kapcsolata nem bizonyítható, de közvetett módon valószínű. Területünkön is van halvány emléke a barlangépítmények egyházi használatának. Ilyen a görömbölytapolcai barlangfürdő bencés szerzetesek kezelésében, feltehetően a XIII. század óta és ilyen a Demjén határában, a Pince-völgyön levő Remete-barlang. Ebben a tüzelés, a fűtés nyomait fedeztük fel, mellette pedig a sziklafalban két kaptárfülke vehető ki, az egyik még viszonylag épségben.

Az eredet, a történeti múlt kérdése tehát két irányba vezeti a kutatót. Az egyik az egyházi kapcsolat, a szerzetesek, remeték kezdeményezése, aminek a népi alkalmazás lehet az átvétele és nap-

jainkig tartó gyakorlata. A kezdet, az elsőbbség problematikája azonban még ebben az esetben sem lenne egyszerű, mert annak a feltevésnek semmi sem mond ellent, hogy a szerzetesi cellák már egy nép vagy törzs által használt barlanglakások példáját követték. A közösségi termék ugyanúgy feltételezhető a világi használatban is, csak éppen hazai példát alig tudunk felmutatni.

Ehhez a problémakörhöz tartozik még a kaptárkövek, kőbe vájt fülkék előfordulása a barlanglakások régiójában. A két jelenség kapcsolatára az előbb említett demjéni eseten kívül további példák állnak rendelkezésünkre. Önmagában az, hogy Noszvajon az egyik pinceház oromzatában vagy az egerszalóki kőkunyhó felett kaptár-fülke látszik, nem bizonyítja ezt a kapcsolatot annyira, mint a barlanglakások és a kaptárkövek tágabb értelmű együttes előfordulása a Bükk hegység körzetében. *Saad Andor* vizsgálatai kimutatták, hogy Kács, Tibolddaróc, Cserépváralja, Cserépfalu, Bogács, Szomolya, Eger, Noszvaj, Egerszalók, Demjén (és Sirok) határában maradtak ránk ezek a sajátos emlékek, azaz éppen azoknak a településeknek a közelében, ahol barlanglakások vannak. *Saad* kutatásai után bizonyítottunk vehetjük, hogy a fülkék az extenzív méhészkedés emlékei, eredetük pedig visszanyúlik a XI—XII. századba.⁶⁶

A tihanyi barlangkolostor példája mindezekon túl a más tájak, más népek felé feltételezhető kapcsolatokra is figyelmeztet. Magyarországon a „föld alatti lakóházak”-ról 1930-ban készített összeírás adataiból arra lehet következtetni, hogy a Bükk-vidék riolittufába vájt építményei mellett más tájakon is voltak hasonló, a föld alá rejtett lakások,⁶⁷ ezek azonban túlnyomórészt egyéb anyagban, így kevésbé tartós homokkőben vagy löszben vannak. Ezek az anyagok alkalmatlanok arra, hogy a Bükk hegységihez hasonló és azzal egyenértékű építményeket alakítsanak ki bennük és ezt lehet elmondani a Kárpát-medence egyéb területein ismert barlanglakásokról is.⁶⁸

A Kárpát-medencén kívül a barlangépítmények széles körű elterjedését ismerjük, méreteiket, rendeltetésüket, anyagukat tekintve, a legkülönbözőbb változatokban. Mellőzzük most az ázsiai, főleg indiai barlangtemplomok és lakóépítmények számunkra egzotikus rendszereit vagy az amerikai földrész barlanglakásait és összpontosítsuk figyelmünket arra a területre, amellyel történelmi, kulturális kapcsolatok egyáltalán elképzelhetők, feltételezhetők.⁶⁹

A barlangtelepülések legismertebb hazája Kisázsia, ahol ezeket már századunk eleje óta többen leírták, rendszerezték és elemezték. Helyzetüket, elhelyezésüket tekintve, két alaptípusba oszthatók: az egyik a környezethez viszonyítva vízszintes fekvésű, mint nálunk a pince típusú ház, a másik egy domb belsejében, egymás feletti

rétegekben helyezkedik el. Mindkét típus egy tájban, egymástól nem túl messze lelhető fel, Kayseri város környékén és a Halys folyó völgyében. A pincetípusba sorolható építmények vagy függőleges tufafalakba vagy magányosan álló, kúpszerű sziklába vannak be-
vájva. Utóbbiak legszebb példáit Göreme és Ürgüp falvak területén írták le. E. Brandenburg a lakóépítmények fejlődésvonalát így foglalja össze. A legegyszerűbbek a természetes odúk, alig megmunkálva. A fejlődés első lépéseként a barlangot valamilyen módon megosztják, kétsejtűvé alakítják: vagy úgy, hogy melléje mesterséges odút vájnak vagy válaszfallal két részre osztják a meglévő üreget. Végül az ember és az állat lakása teljesen elkülönül, ami kifejezésre jut abban is, hogy az elsőben tűzhely, a másodikban jászol kap helyet.⁷⁰ A kúp alakú sziklák belsejében több szinten egy-egy család lakott, sőt lakik ma is. Egy Alayund környékén felmért barlanglakás alaprajza meglepő hasonlóságot mutat egyes bükk-vidéki formákkal. A bejárat mellett ciszterna gyűjti össze az esővizet, az udvar és a lakás között meghagyott tufafal mögött tornácszerű folyosó húzódik. Az innen nyíló, nagyméretű lakószoba hátsó részében füstlök, a falak mentén padka fut körbe, amin ülni, aludni szoktak. Innen kisebb lakószoba nyílik, hasonlóan a tibolddaróci példákhoz. A tornácról még két istállóba és két terménykamrába lehet jutni, a másik oldalról pedig a sírkamrába.⁷¹

A dombok belsejébe épített két barlangtelepülést 1965 körül tárták fel Kaymaklı és Derinkuyu községek mellett, egy harmadik még feltáratlan. Ezek a kívülről nem látható telepek 7—11 szintre tagolódva rejtőznek a hegyek gyomrában. A lakóhelyiségeken kívül helyet kapott itt a templom, a borospincék sora és a sírkamrák együttese is.

A kisázsiai barlanglakások keletkezésének időpontját a kutatók a szakrális építményekben megmaradt falfestmények segítségével igyekeztek meghatározni. Maguk a templomok is két távolabbi időszakban épültek, egyik csoportjuk még pogány szenthely, a másik már a keresztény liturgiához kapcsolódik. Ezek alapján feltételezik, hogy az első barlangtelepek készítése a hettitákhoz és bizonyos turáni népekhez köthető, i. e. 800—900 körül — a keresztények építkezéseit pedig i. u. 200 és 400 közé teszik. A fejlettebb építmények lakói kétségtelenül szőlőműveléssel és bortermeléssel foglalkoztak.⁷²

A másik nagyobb terület, ahol további analógiákat kereshetünk, a Fekete-tenger északi és keleti környéke. A Kaukázus számos völgyében említene barlanglakásokat, kőbe vájt közösségi termekkel együtt. A legismertebb közöttük a Vardzia-barlangrendszer, amiről G. *Gaprindasvili* részletes monográfiát írt.⁷³

Vardziát a XII. század második felében építették, mint kolostort és egyúttal a lakosság menedékét háborús időkre. Az építmények egy folyó teraszában 13 szintben húzódnak egymás fölött: lakószobák, istállók, borospincék, szerzetesi cellák, közösségi termek és templomok, kápolnák. A gazdasági építményekből következik a lakosság életmódjának földművelő jellege, s ebben jelentős szőlőműveléssel. Vardzia lényegében megismétli a kisázsiai barlangtelepüléseket, mint ahogyan környékének lakossága is délről, Anatóliából vándorolt ide és hozta magával a barlangépítkezés hagyományait. Feltételezhető, hogy ugyanilyen úton születtek meg a Krím-félsziget barlangtelepülései is, közöttük Csufut-kalé.⁷⁴

Fentebb megállapítottuk, hogy a Kárpát-medence, vagyis a közelebbi táj és a Bükk hegység barlanglakásai nem tartoznak egy kategóriába, főként az anyag különbözősége és ebből következően az építmények jellege miatt. A kisázsiai, kaukázusi és krími barlangtelepülésekben már több rokon vonás fedezhető fel. Ilyen a közös vagy hasonló anyag, a vulkáni tufa; a világi rendeltetésű helyiségek mellett az egyháziak jelenléte; a gazdasági helyiségek sorában a borospince jelentékeny szerepe, ami bizonyítja a lakosság foglalkozásának szőlőművelő jellegét. Nincs párhuzama a bükki kaptárkőházatnak, ami több ezer év alatt az analógiás példákban lepusztulhatott vagy a kutatók nem figyeltek fel rájuk; és nincs párhuzama eddigi fejtegetéseinkben a közösségi építményeknek, amelyek feltételezhetően kísérői voltak a bükki barlangépítési szisztémának is.

Dolgozatunk leíró fejezete tárgyal néhány gazdasági rendeltetésű barlangépítményt és utal néhányra, amelyeket — Eger és Sirok között lévén — korábban ismertettünk.⁷⁵ Ezek a viszonylag nagy méretű, többször oszlopsorral alátámasztott boltozatú helyiségek nem túlságosan régiek, nagyobb részük a századforduló táján készült. Alkalmazásuk is kizárja a közösségi funkciót, mert az építmények istállók, hodályok, esetleg borospincék. Annak ismeretében, hogy a Bükk hegység barlangépítményei — az anyag gyengesége és az évezredek óta rendszeresen megismétlődő háborús események következtében — több évszázadot képtelenek megérni, joggal feltételezhetjük, hogy a lakások mellett közösségi építmények is voltak. Erre vall az a néhány ránk maradt építészeti emlék, mint az istenmezeji barlangtemplom szentélye, a siroki vár tufába vágott termei,⁷⁶ vagy a Sály—Lator vízfőnél ismertetett Lélek-lyuk. Ha a fenti építményektől különválasztjuk jelenlegi gazdasági funkciójukat, előttünk állnak azok a közösségi épületek, amelyek kiegészíthették egykor a lakások együttesét. A kérdésben egyébként a mindig jelenlévő anyag, a vulkáni tufa a perdöntő. Az a tulajdonsága, hogy építményeket, üregeket könnyűszerrel lehet benne kialakítani, mindig ma-

gában hordta ennek lehetőségét, nemcsak évszázadokkal vagy évezredekkel ezelőtt, hanem korunkban is, amit a miskolc-tapolcai barlangtemplom megépítésének tényével igazoltunk.

Nem könnyű megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy a Bükk hegység barlangépítményei mikor, milyen nép munkájaként születtek meg. Az előttünk ismert építmények vagy írott források erre nem adnak tájékoztatást, így csak közvetett bizonyítékokkal élhetünk. Ha elfogadjuk a barlangiak és a kaptárkó összefüggését és azt átesszük történelmi síkra, úgy a kaptárkó történetével kapcsolatos megállapításokat alkalmazni lehet a barlangépítményekre is. Amint fentebb említettük, a kérdés kutatója, *Saad Andor*, a kaptárfülkék használatát a honfoglalók Kabar törzsével hozza kapcsolatba, akik a Kazár birodalomhoz tartozva, *Gardizi leírása* szerint, értettek a méhészkedéshez. A kutatásnak ez a szála tehát a kabarokhoz vezet és innen továbbhaladva, még néhány argumentum kínálkozik. Egyik közöttük az a történelmi hagyomány, hogy *Aba Sámuel* királyt, aki a Kabar törzs egyik ágának nemzetségefeje volt, sziklasírban helyezték nyugovóra az abasári monostor közelében.⁷⁷ Láttuk, hogy a sziklaüregbe temetkezés szokása mind a fentebb felsorolt keleti példákban, mind a jelenkor gyakorlatában ismert, területünkön azonban a barlangépítés elemei sem időben, sem földrajzilag nem egymás közelében vannak, hanem szétszórtnak. Ennek részint földtani okai lehetnek, részint a kabarok szétterülése: olyan területeket is megszálltak, ahol a barlangépítkezés hagyományait természeti okokból nem lehetett folytatni. Végül még egy momentum áll rendelkezésünkre, ha a barlanglakás és a kabarok kapcsolatát kívánjuk igazolni. A szőlőművelés Észak-Magyarország egy részén keleti (krími—kaukázusi) hatások alatt honosodott meg⁷⁸ és ebből az irányból a kőbe vájt „lyukpince” is, mint a barlanglakás ikerpárja, behatolhatott ide a technológiával és az eszközkészlettel együtt.

Ezek a néprajz és a történelem eszközeivel feltárható szálak, amelyek elvezetnek bennünket az eredet kérdésének egy változatához. Ha ez a megoldás nem is teljesen megnyugtató, nem eléggé dokumentált, mentsege legyen, hogy ennél jobbat a rendelkezésünkre álló adatok segítségével ma nem tudunk megfogalmazni. Van azonban a barlangépítmények vizsgálatának még egy eredménye, amit nem kívántunk kihangsúlyozni, mert ez maga a feltárt anyag. Kutatásunkat azzal a meggyőződéssel zárjuk le, hogy a barlangépítmények műszaki változatai, az alaprajzi fejlődés, a tüzelőberendezés formáinak, a füstelvezetés módjának számos variánsa tükrözi a hegyvidéki paraszti lakóház történeti fejlődését olyan mélységben, ahogyan azt csak az etnográfia módszereivel lehet felderíteni.

IRODALOM — RÖVIDÍTÉSEK

- Bakó F.: 1961. Egri borospincék, Eger.
- Bakó F.: 1971. Kőházak és barlanglakások Észak-Hevesben. Az Egri Múzeum Évkönyve, VIII—IX.
- Bakó F.: 1974. Észak-magyarországi parasztházak tüzelőberendezésének történeti előzményei. Az Egri Múzeum Évkönyve, XI—XII.
- Bátky Zs.: 1906. Barlanglakások Borsod megyében. NÉ. VII.
- Bátky Zs.: 1921. Parasztházak építőanyag szerint való elterjedése hazánkban. Föld és ember, I.
- Belck W.: 1901. Forschungsreise in Klein-Asien. Zt. für Ethnologie. 33. J.
- BmL. Borsod-Abaúj-Zemplén megye levéltárának iratai.
- Brandenburg E.: 1906. Über die Grotten in Phrygien. Zt. für Ethnologie.
- Buschan G.: 1926. Illustrierte Völkerkunde, II.
- Csemegi J.: 1948. A tihanyi barlanglakások. Arch. Ért. III. f. VII—VIII—IX.
- Dercsényi—Voit: Heves megye műemlékei, I—III. Magyarország műemléki topográfiája, VII—VIII—IX.
- EA.: A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának kéziratái és rajzai.
- Gaprindasvili, G.: 1960. Pescsernü anszemblü Vardzia. Tbiliszi.
- Halmay—Leszih: 1929. Miskolc és Borsod—Gömör—Kishont... vármegyebeli községek.
- Herman O.: kéziratok naplói. EA. 000182/4.
- Hézser A.: 1921. Egy község emberföldrajzi leírása (Telkibánya). Föld és ember.
- HmL. A Heves megyei Levéltár iratai.
- HmL. Érs. Lt. A Heves megyei levéltárban őrzött egri érseki gazdasági levéltár iratai.
- HOM. A Herman Ottó Múzeum adattára.
- Jankó J.: 1902. A Balaton melléki magyarság néprajza.
- Jessen, O.: 1930. Höhlenwohnungen in den Mittelmeerländern. Petermanns Mitteilungen. 76.
- Jugovits L.: 1954. A vulkái tufák, mint építőközetek. Építőanyag.
- Kóris K.: 1912. Az alföldi parasztság építkezésének szociológiai jelentősége. Huszadik század.
- Kovách A.: 1912. Kezdetleges épületek Tolna vármegyében. NÉ. XXIII.
- Malonyay D.: 1907—1922. Magyar népművészet, I—V.
- Marshall, A. D.: 1969. Yeltisehir. Explorers Journal. June.
- Mezey M.: 1934. Barlanglakások. Zöld kereszt, V.
- Mjartan, J.: 1971. Jaskynné nydliska na Slovensku. Höhlenwohnungen in der Slowakei. Národopisny Vestník Československy, V—VI.
- MN. A magyarság néprajza. 1941. I—IV.
- M. Stat. Közl. Magyar statisztikai közlemények.
- Nikolic, R.: 1956. Stanovi u lesa u Vojvodini. Zbornik za prirodne nauke. 11. Novi Sad.
- Saad A.: 1963. A kaptárkövekről. Egri Múzeum Évkönyve.
- Szabó I.: 1969. A középkori magyar falu. Bp.,
- Szabó Z.: é. n. Cifra nyomorúság. Bp.
- Szarvas—Simonyi: 1891. Lexicon linguae Hungaricae aevi antiquioris.

Bp.

Szvoboda Ö.: 1932. A kistályai barlanglakások. Földrajzi Közlemények.

UC. 1967. Urbaria et conscriptiones. A Művészettörténeti Dokumentációs központ Forráskiadványai, IV.

Vámszer G.: 1958. Date etnografice cu privire la birloagale si pivnitele din Transilvania locuite inceputul secolului al XX-lea. Annuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei.

Varga G.: 1970. Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára (Szerk.: Varga Gáborné, Orbán Sándor stb.). Miskolc

Vincze I.: 1968. Szőlőkultúra. In.: Módszerek és feladatok. (Palóc-tanácskozás Egerben.) Eger.

Volf Gy.: 1879. Régi magyar Codexek... Bp., Budenz J.—Szarvas G.—Szilády A.: Nyelvenléktár, VIII.

JEGYZETEK

1. Szabó I.: 1969. 103.
2. Jugovits L.: 1954. 402.
3. Bátky Zs.: 1921. 39.
4. M. Stat. Közl. 42. 10.; 219—221.
5. Népsz. 1870. 533.
6. Term. Tud. Közl. 1901. 54.
7. Néprijzi Múzeum, EA 000182/4. Köszönettel tartozom Hoffman Tamás főigazgatónak, hogy a naplók kutatását és közlését számomra engedélyezte, s nemkülönben Balassa M. Ivánnak, aki figyelmemet a naplók engem érdeklő részeire volt szíves felhívni.
8. Bátky Zs.: 1906. 216.
9. Malonyai D.: V. 197.
10. MN. 1941. I. 125.
11. Szabó Z. é. n. 85.
12. Bakó F.: 1971.
13. A barlanglakásokról még két ismeretterjesztő tanulmányom jelent meg: Bakó F. 1972.; Bakó F. 1974.
14. HmL. Érs. Lt. Cl. I. Fasc. CC. no. 458.
15. Herman O.: 000182/4. 55—57., 73., 78.
16. Szabó Z. é. n. 85.
17. Szabó Z. é. n. 85.
18. Albert László helybeli pedagógus adatgyűjtése. Átengedéséért ez úton is köszönetet mondok.
19. Herman O. 000182/4. 58.
20. Szvoboda Ö. 1932.
21. Szabó Z. é. n. 85.
22. 1925. II. 7.
23. Bakó F. 1961. 31—32.
24. Herman O. 000182/4. 59., 74., 79.
25. Bátky Zs. 1906.
26. BmL. Urbéri tagosítási iratok.
27. Szabó Z. é. n. 85.
28. Meder Iván és a tanulók értékes segítségét ez úton is köszönöm.
29. A Szomolyán és Noszvajon végzett kutatásokhoz segítséget kaptam az Országos Műemléki Felügyelőségtől azzal, hogy gyakornokaival néhány barlanglakást felmérhettek.
30. BmL. Urbéri tagosítási iratok. Térkép és telekkönyv. 1862. év.

31. *Halmay—Leszih* 1929. 639—640.
32. *Szabó Z. é. n. 85.*
33. *Herman O.* 000182/4. 75., 77.
34. HmL. Urbéri tagosítási iratok: Felső Tárkány Helység Belső Telkeinek fejtmérése és kiszámítása 1840-ik évben.
35. *Herman O.* 000182/4. 73.
36. *Szabó Z. é. n. 85.*
37. U. o.
38. Néprajzi Múzeum EA 5942.
- 38/a. *Szabó Z. é. n. 85.*
39. BmL. Urbéri tagosítási iratok.
40. HmL. Érseki Gazdasági Levéltár 351. MM. 796. A Cserépváraljára vonatkozó teljes szöveg: „Cserép-vár-allján építtetett: Egy Kastélyt, kő majort sindelre, egy kő istállót ugyan sindelre, más kő istállót ugyan zsúpra, item négy vagy ött kő vermeket, egy korcsmát kőből sindelre és egy kovácsi mihelt kőből kivágva, pincze házat kőből kettőt, két kutat kőből kirakva, melynek egyike be vagyon kerítve és sindellel fedve, nem különben a Szőlőnél tett hasonlóképpen kőből és sindelre épületet, egy szilva aszalót kőből ki vágva, ugy meg is egy jég vermet kővel kirakva, ugyan ott a Kastély mellett lévő szőlőnél egy kő házat, egy mész gödröt, melynek az oldala kővel vagyon meg rakva, ismét egy keretet palánkkal bekerítve.”
41. A munkát szervező és ellenőrző Czeglédi Lajos iskolaigazgatónak és a tanulóknak ez úton is köszönetet mondok.
42. *Magyar Jövő*, 1929. április. 8. sz.
43. *Szabó Z. é. n. 85.*
44. Borsod vármegye. 156.
45. *Varga G.* 1970. 597. A falu teljes lakosságából 1941-ben a 1228 nap-számos, gazdasági cseléd és a 289 l kh-on aluli kisbirtokos összesen 74 százalékot tett ki.
46. Seres Gyula, helybeli iskolaigazgató tájékoztatása. A tanulók munkájának irányításáért Varga Jánosnak tartozom köszönettel.
47. HOM. néprajzi adattára, 878. sz. Botos Péter kézirata, amelyben a BmL. 1840/764. sz. iratából idéz. Közvetve tartozik csak ide az a megjegyzés, hogy az urasági „pinczében... 12 kőben vágott, jó minőségű élet tartására igen alkalmas vermek” vannak.
48. BmL. Urbéri tagosítási iratok.
49. *Szabó Z. é. n. 85.*
50. *Szabó Z. é. n. 85.*
51. *Kóris K.* 1912. 547.
52. *Vasárnapi Újság* 1913. 633.; *Szovoda Ö.* 1932. idézi Chólnoky Jenőt.
53. Dobó István Vármúzeum fényképtára; 28.828. ltsz.
54. *Bakó F.* 1974.
55. *Bakó F.* 1971. 419.; Demjén: saját gyűjtés, 1975.
56. *Bakó F.* 1971. 424.
57. U. o. 390.
58. U. o. 429., 414—418.
59. *Mezey M.* 1934.
60. U. o. 217—218.
61. *Volf Gy.* 1879. 57.
62. Ráday Ktár. Jerney gyűjt. XXIV. Egri várszámadások (Sugár I.)
63. *Szarvas—Simonyi* III. 896. — Telkibányára ld. Hézser A. 1921. 9.
64. UC. I. 60.

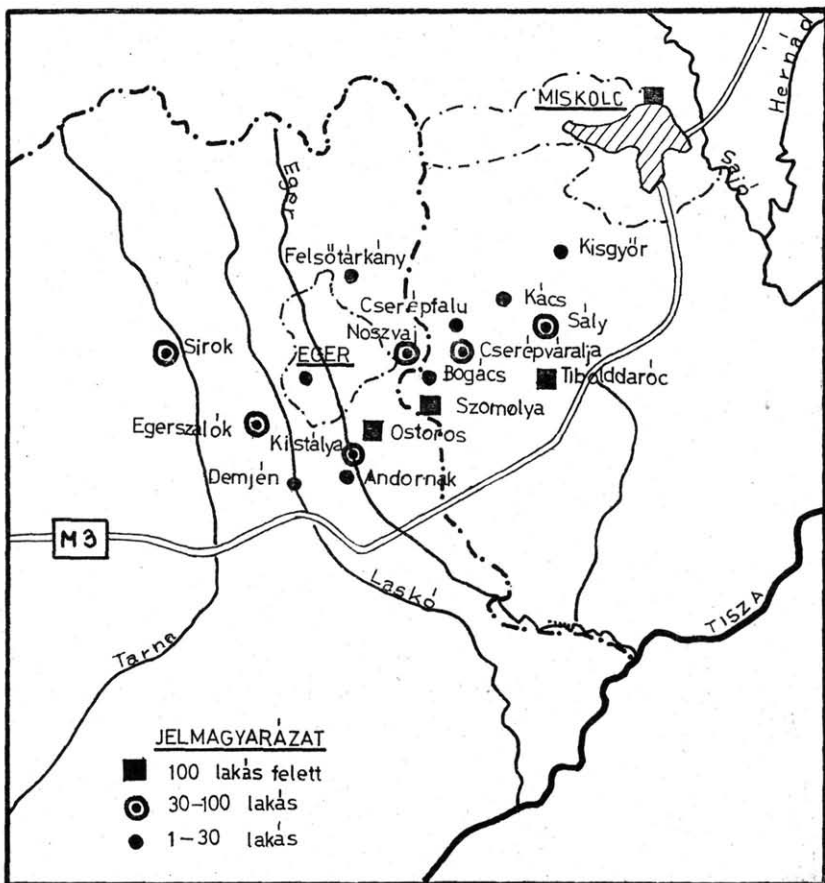

65. *Csemegi J.* 1948. 21. jegyzet.
66. *Saad A.* 1963.
67. *M. Stat. Közl.* 96. k. 1932. 370—371.
68. Tolna megyére ld.: *Kovács A.* 1912.; a Balaton mellékére ld.: *Jankó J.* 1902. 169—175.; a jugoszláviai vajdaságra ld.: *Nikolic, R.* 1956.; a romániai Erdélyre ld.: *Vámszer G.* 1958.; Szlovákiára ld.: *Mjartan J.* 1971.
69. A Földközi-tenger partjaira ld.: *Jessen, O.* 1930.
70. *Brandenburg, E.* 1906.
71. *Belck, W.* 1901. 6. ábra.
72. *Marshall, A. D.* 1969.
73. *Caprindasvili, G.* 1960.
74. *Buschan, G.* II. 859.
75. *Bakó F.* 1974.
76. *Dercsényi—Voit I., III.*
77. U. o. I.
78. *Vincze I.* 1968. 83.

KÉPEK

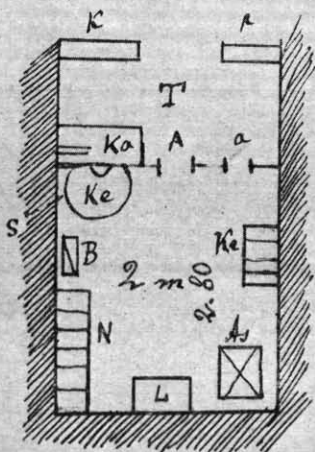
A kötet fényképeit Bakó Ferenc, a Herman Ottó-rajzok reprodukciót dr. Sz. Kovács Éva készítette. A helyszíni rajzok Bakó Ferenc, Fodor László, F. Ludányi Gabriella, Szenes András, Weiner Judit és Kishonty Jenő munkái, közlésre valamennyit átdolgozta Fodor László.

A képaláírás melletti évszámok a fényképezés vagy a felmérés idejét jelzik.

1. kép. Barlanglakások a Bükk-hegység déli peremén

v.ö. pag. 73.

K = közfal
 T = tornác
 Ka = kádalan
 A = ajtó
 a = olíablat
 Ke = kemence
 B = köles
 N = nyonya
 L = láda
 As = asztal
 Ke = kerekő
 S = sz.

2—3. kép. Andornak, barlanglakás ábrázolása Herman Ottó naplójában

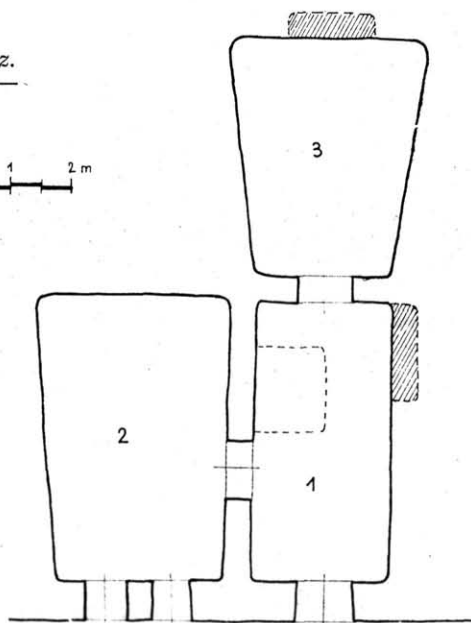
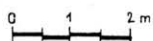
4. kép. Andornak, barlanglakás ábrázolása Herman Ottó naplójában

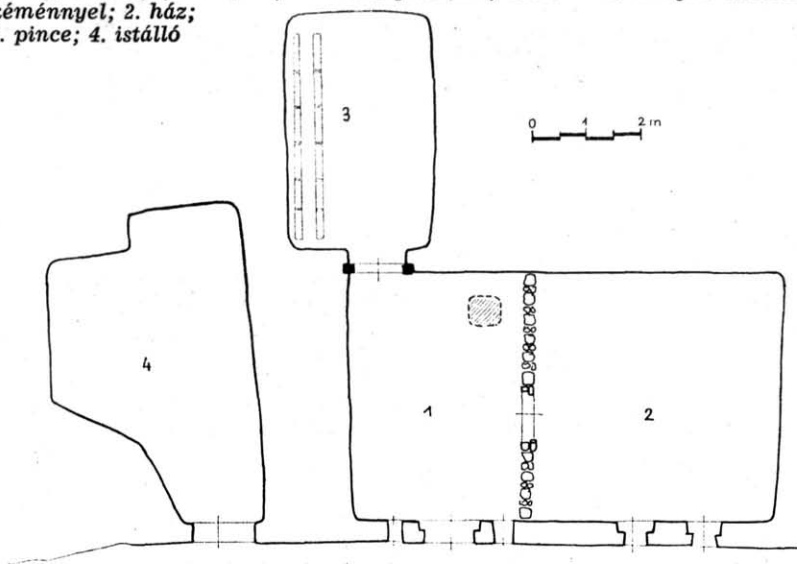
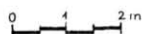
5. kép. Kistálya, Alsópart 162. sz. pince, balra vincellérlakás maradványa

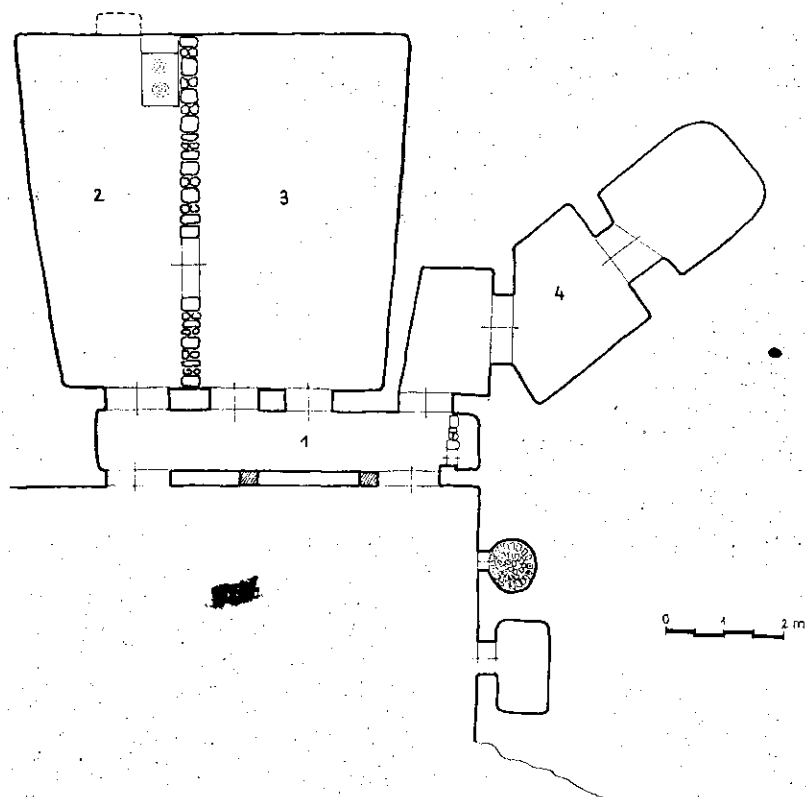
6. kép. Kistálya, Felsőpart 6. sz.
Majnár Béla pinceháza, 1970. —

1. konyha
szabadkéménnyel;
2. ház; 3. pince

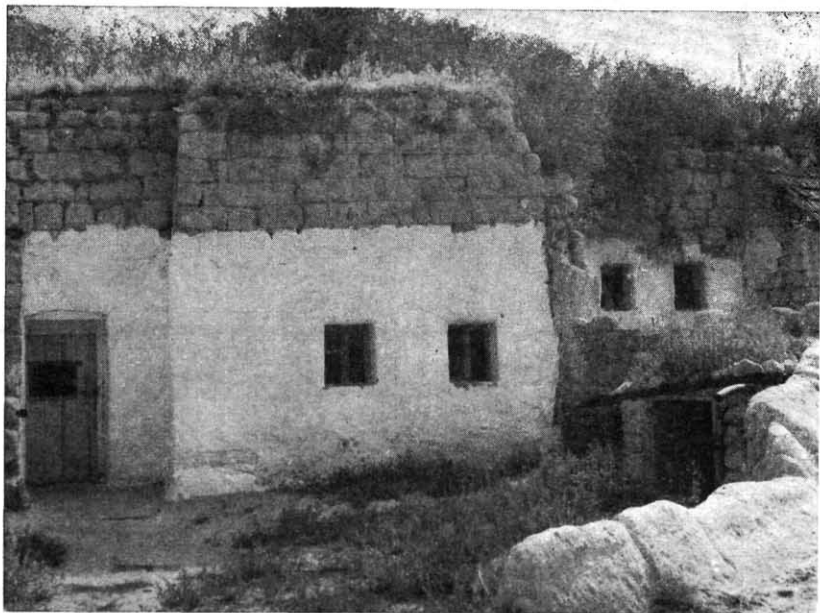

7. kép. Kistálya, Alsópart, lakatlan pinceház, 1975. — 1. konyha szabad-
kéménnyel; 2. ház;
3. pince; 4. istálló

8. kép.
Kistálya, Felsőpart 30. sz. Szabó Istvánné pinceháza, 1975. — 1. ámbitus;
2. konyha; 3. ház; 4. pince

9. kép. Kistálya, Alsópart. Barlanglakások rakott kőoromzattal, 1976.

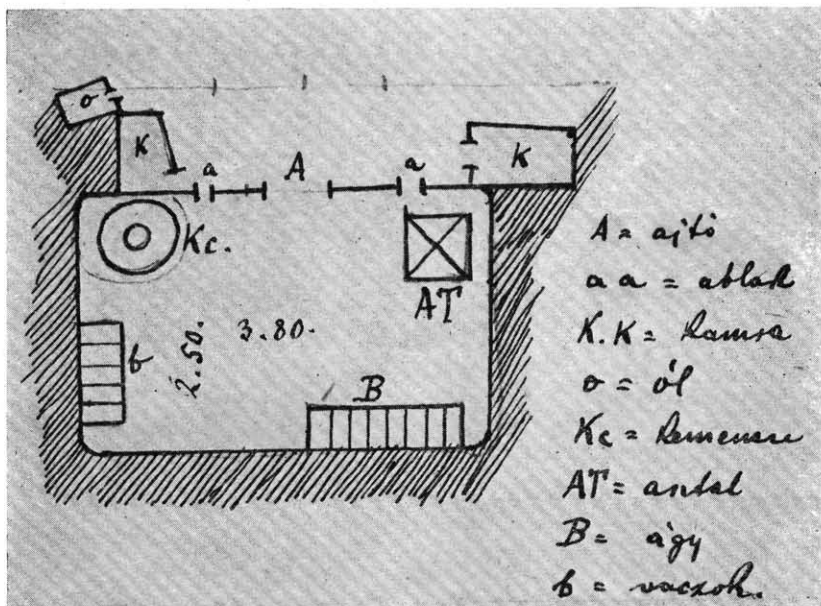

10. kép. Kistálya, Alsópart. Felül lakatlan barlanglakás, alul később épített pincék, 1976.

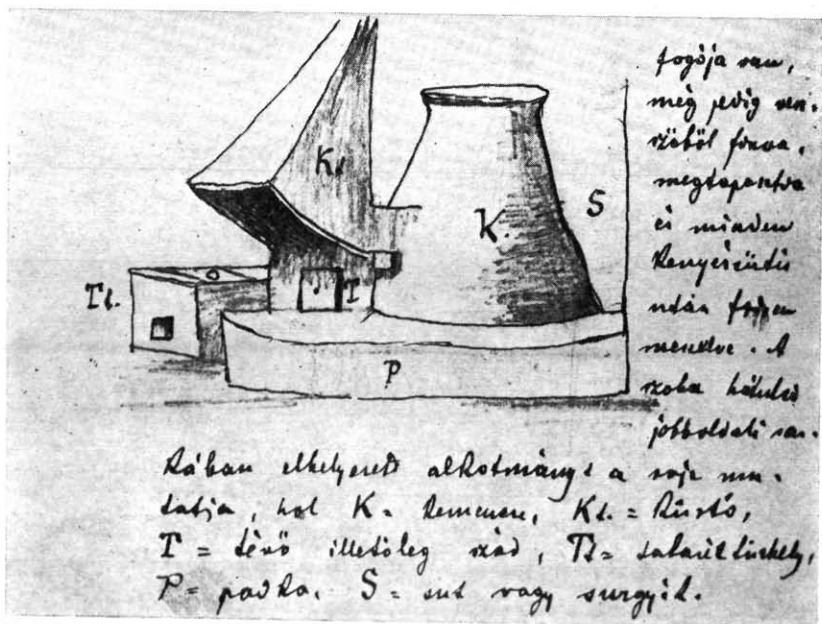

11. kép. Ostoros, a Verempart Herman Ottó naplójában

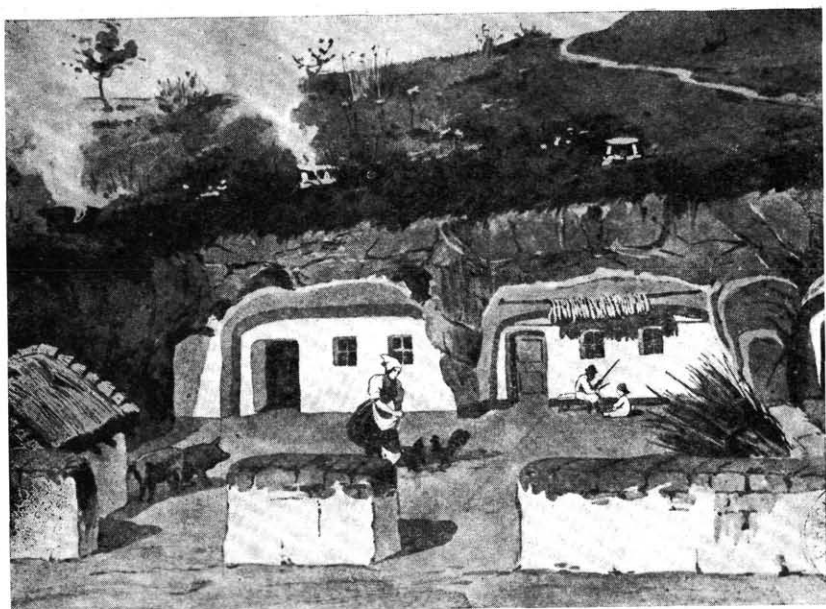
12. kép. Ostoros, barlanglakás alaprajza Herman Ottó naplójában

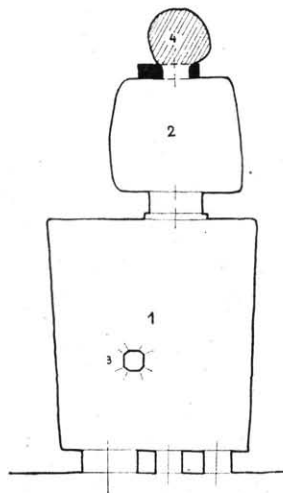
13. kép. Ostoros, barlanglakás kemencéjének rajza Herman Ottó naplójá-
ban

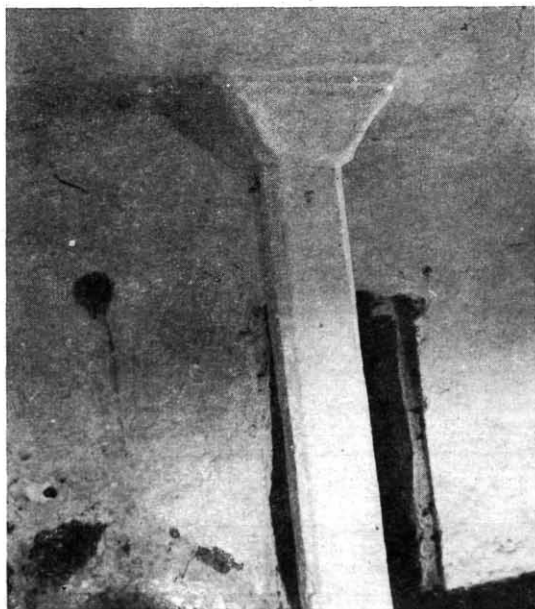
14. kép. Ostoros, barlanglakás ábrázolása (Herman Ottó)

15. kép. Ostoros, barlanglakás ábrázolása (Herman Ottó)

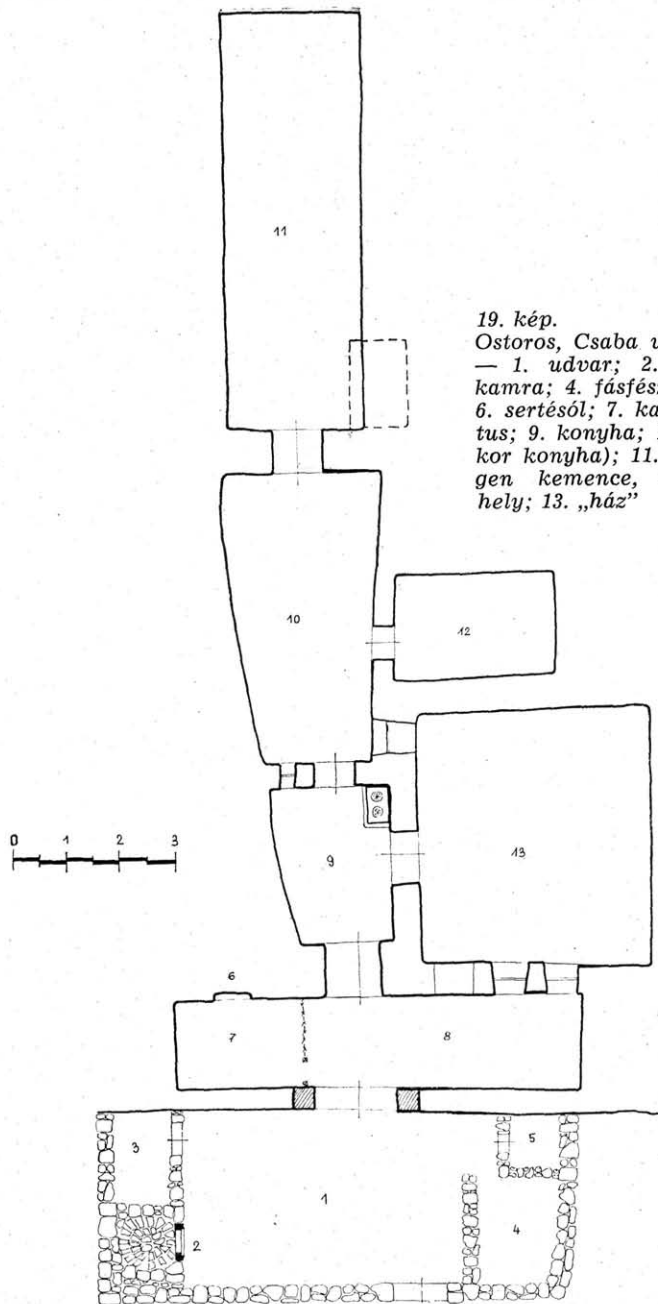
16. kép. Ostoros, Gárdonyi u. lakatlan pinceház, 1975. — 1. ház; 2. konyha; 3. kő ágas; 4. kőbe vájt kemence

17. kép. Ostoros, Gárdonyi u. lakatlan pinceház „kőágas”, 1975.

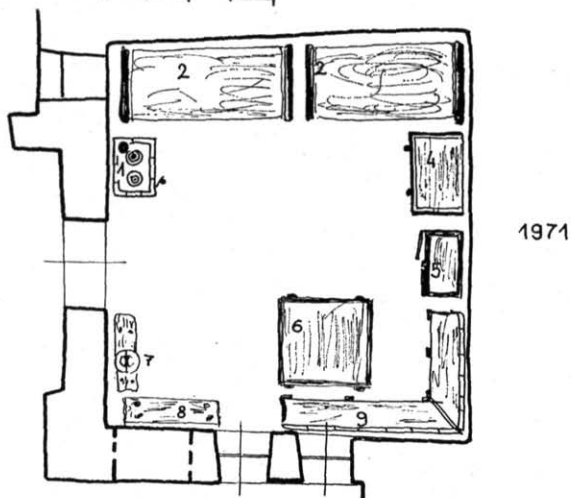
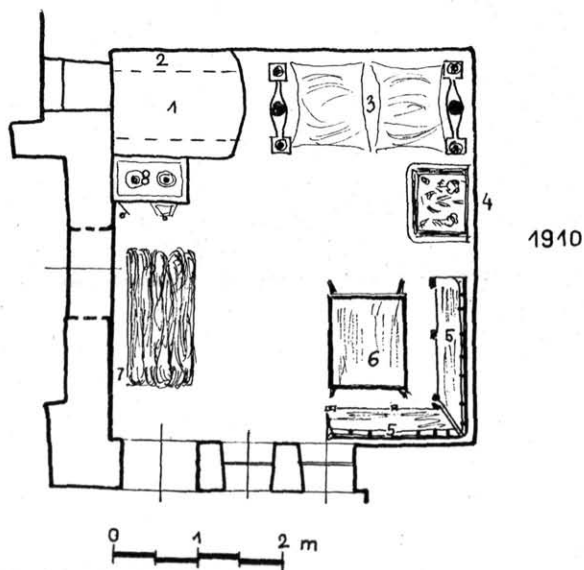

18. kép. Ostoros, Gárdonyi u. lakatlan pinceház konyhájában kemenceszáj, 1975.

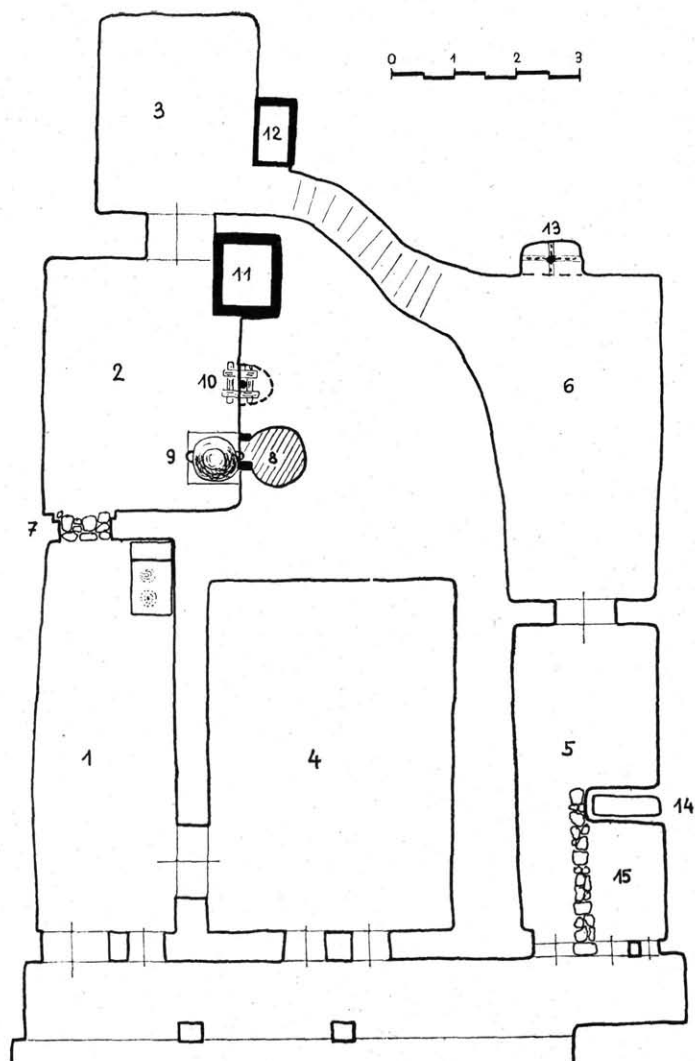
19. kép.

Ostoros, Csaba u. 13. sz., 1970.
 — 1. udvar; 2. kemence; 3. kamra; 4. fásfészker; 5. tyúkól;
 6. sertésól; 7. karám; 8. ámbi-
 tus; 9. konyha; 10. pince (egy-
 kor konyha); 11. pince; 12. ré-
 gen kemence, majd rejték-
 hely; 13. „ház”

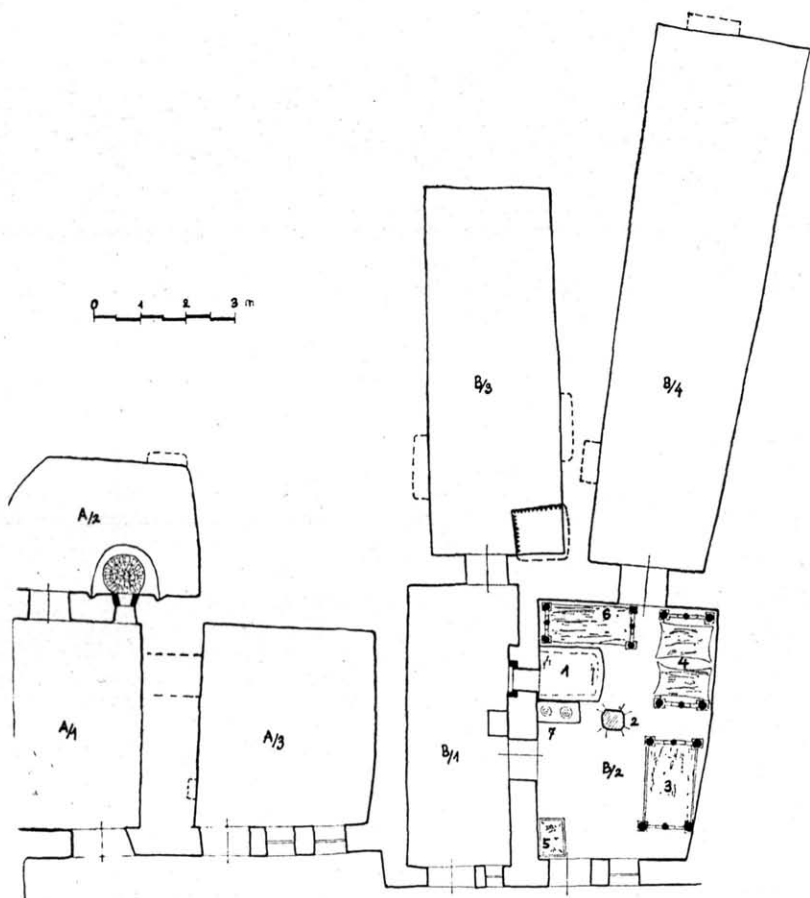
21—21. kép.

Ostoros, Csaba u. 13. sz. 1910. évi berendezés: — 1. kemence; 2. sut; 3. felvetett ágy; 4. rózsás láda; 5. lóca (palló, kőlabakkal); 6. asztal; 7. szalmafonatos díkő; 8. masina. — 1971. évi állapot: — 1. masina; 2. ágy; 3. székek; 4. sifony; 5. kaszli; 6. asztal; 7. vizlóca 2 vederral; 8. hosszú szék; 9. lóca

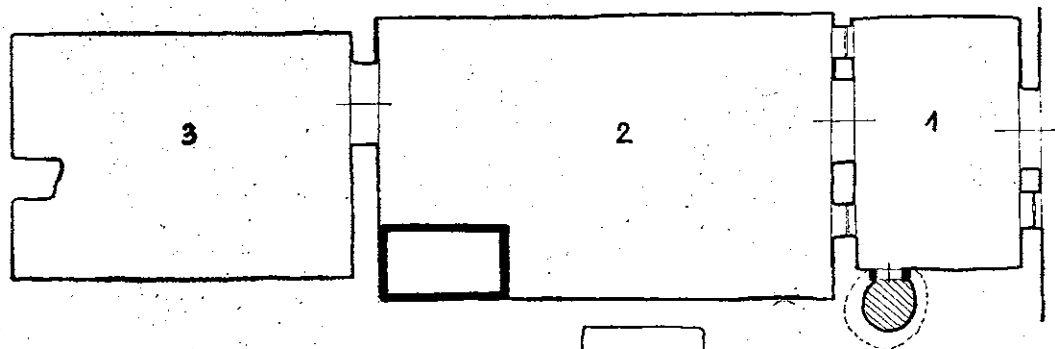
22. kép.

Ostoros, Gárdonyi G. u. 55. sz. — 1. konyha; 2. borház; régen szoba; 3. pince; 4. ház; 5. kamra; 6. borház; 7. befalazott ajtó, 8. kőbe vájt kemence; 9. üstház; 10. prés, fali fülkében; 11. cementkád; 12. cementkád; 13. fali fülke borosajtónak; 14. jászol kőbe vágva; 15. istálló, — 1975.

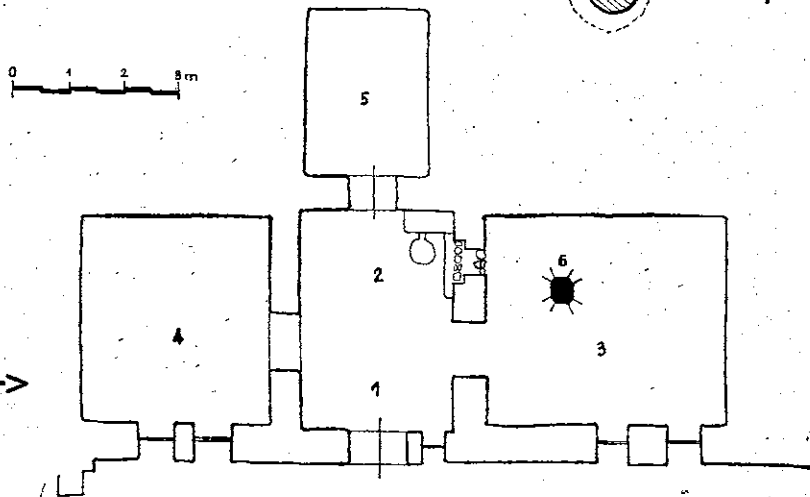

23. kép.
 Ostoros, Gárdonyi u. 1. sz. ház udvarán két pincelakás, 1975. — A: 1. konyha; 2. pince (kemencével); 3. ház. — B: 1. konyha; 2. ház; 3. régi pince; 4. új pince. — A B/2. szoba berendezése 1920 előtt: 1. kemence; 2. kőágas; 3. hálóágy; 4. felvetett ágy; 5. rózsás láda; 6. hálóágy; 7. masina

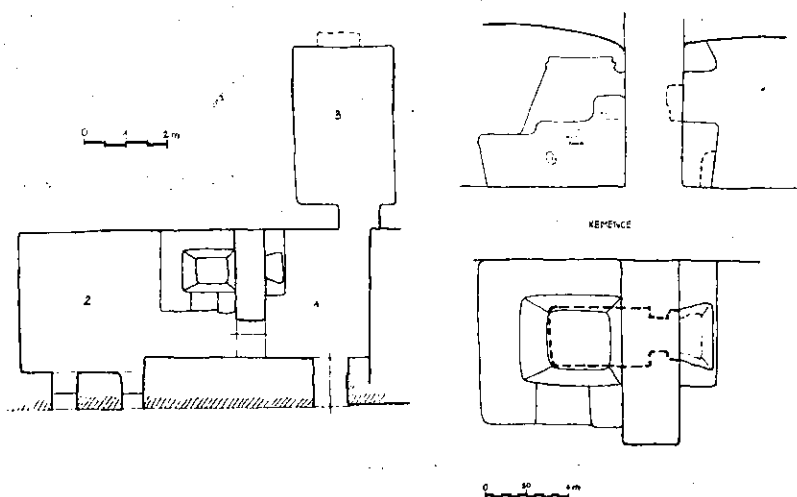

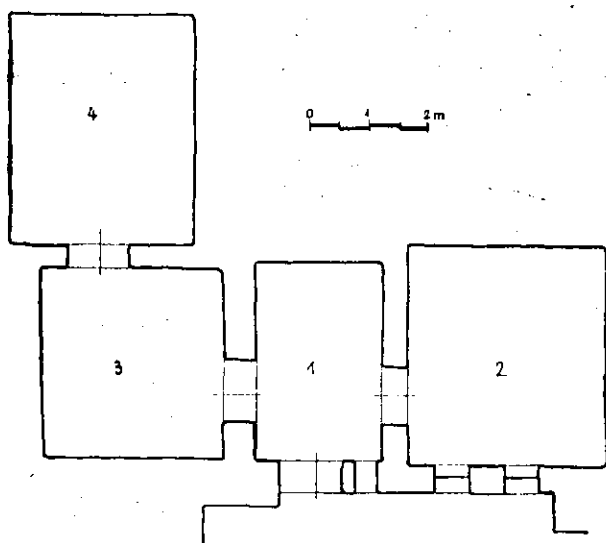
24. kép. Ostoros, Csaba
u. 33. sz. barlanglakás.
1. konyha; 2. szoba; 3.
pince; 1975.

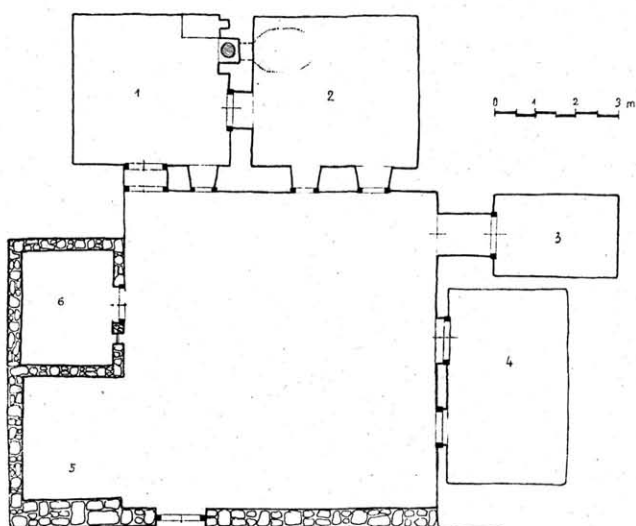
25. kép. Ostoros, Szépasszony-
völgy 13. sz. barlanglakás. 1.
pitvar; 2. konyha szabadké-
ménnyel, 3. szoba; 4. kamra;
5. pince; 6. kő ágas. 1970.

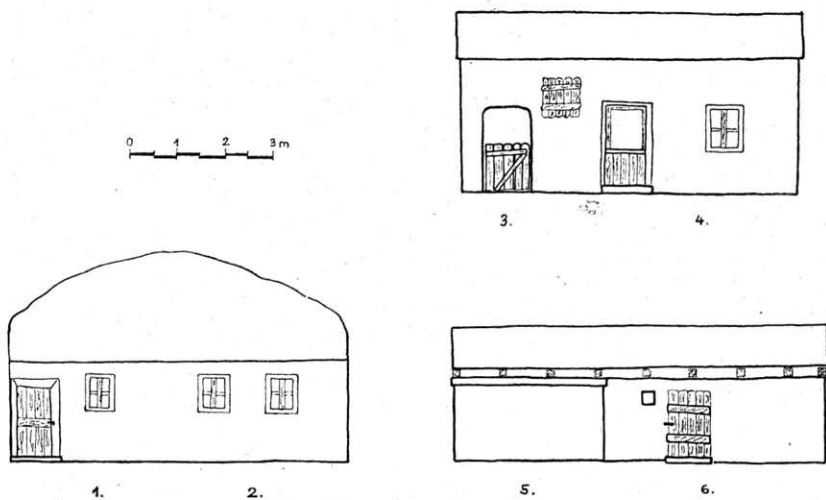
26. kép. Szomolya, a Rákóczi u. 16. sz. pinceház, 1970. — 1. konyha szabadkéménnyel; 2. szoba búbos kemencével; 3. pince

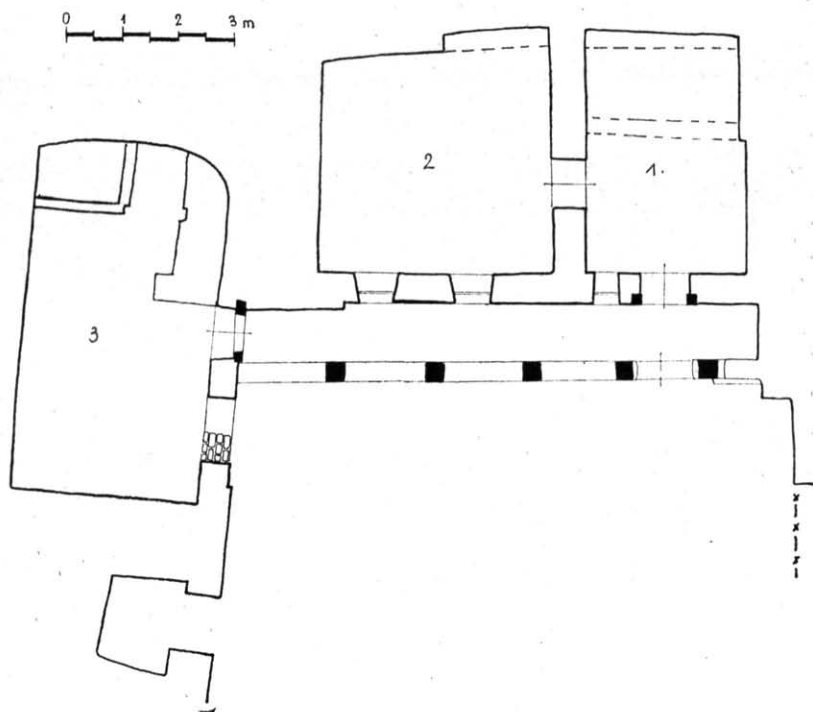
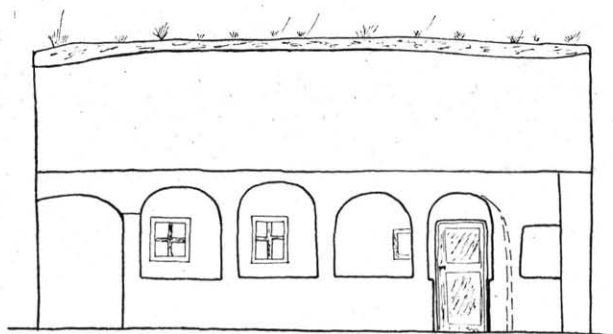
27. kép. Szomolya, Úttörő u. 25. sz., 1970. — 1. konyha; 2. ház; 3. kamra; 4. pince

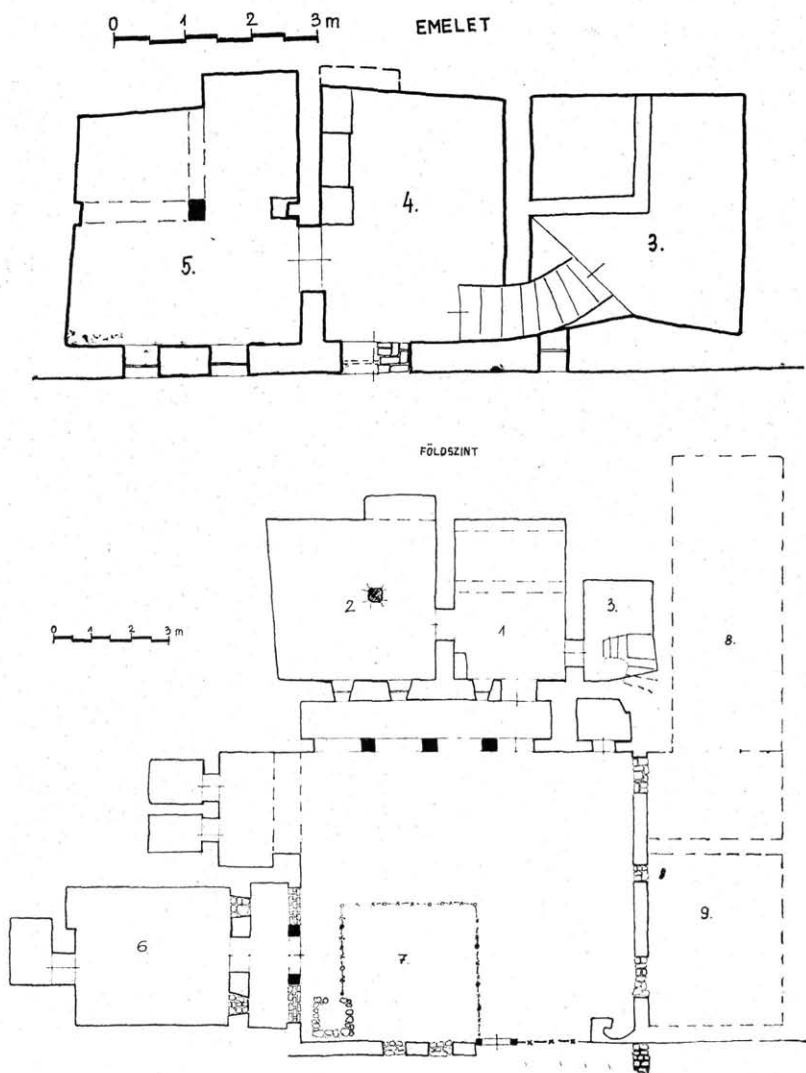
28. kép. Szomolya, Jókai u. 24. sz. pinceház, 1970. — 1. konyha; 2. szoba; 3. belső pince; 4. külső pince; 5. borház; 6. csirkeól

29. kép. Szomolya, Jókai u. 24. sz. homlokzatok, 1970.

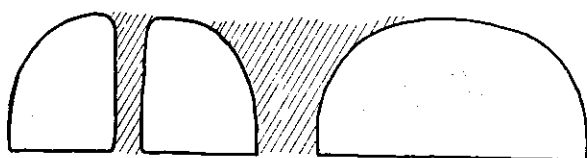

30. kép. Szomolya, Toldi u. 27. sz., 1970. — 1. konyha; 2. szoba; 3. pince

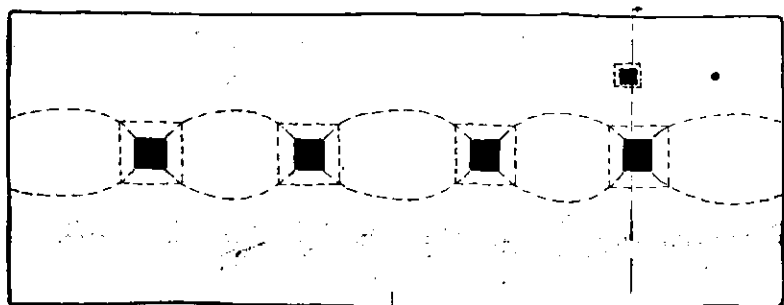
31—32. kép. Szomolya, Toldi u. 13. sz. emeletes pinceház, 1970. — 1. konyha; 2. szoba; 3. lépcsőház; 4. emeleti konyha; 5. emeleti szoba (magtár); 6. régi lakóház, ma szerszámkamra; 7. régen ól, ma kert; 8. elfalazott pince; 9. elfalazott istálló

METSZET

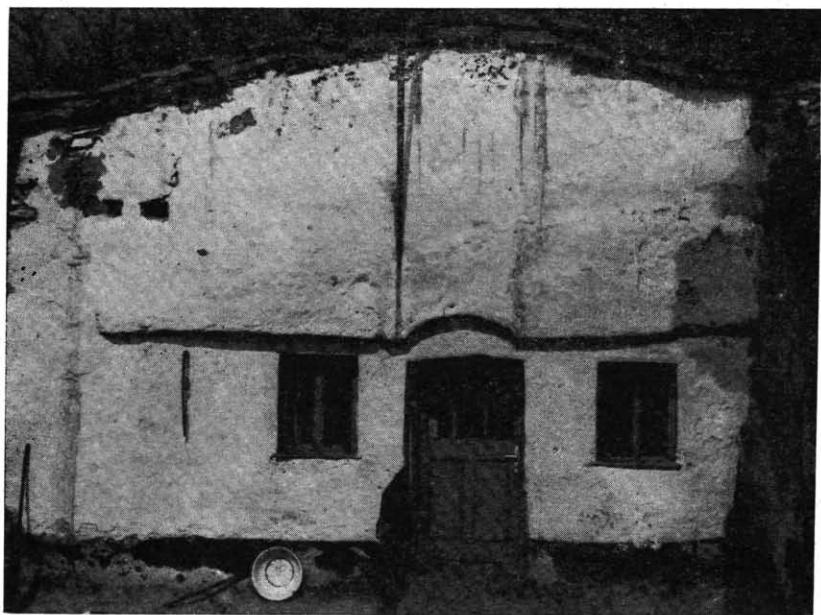

0 1 2 m

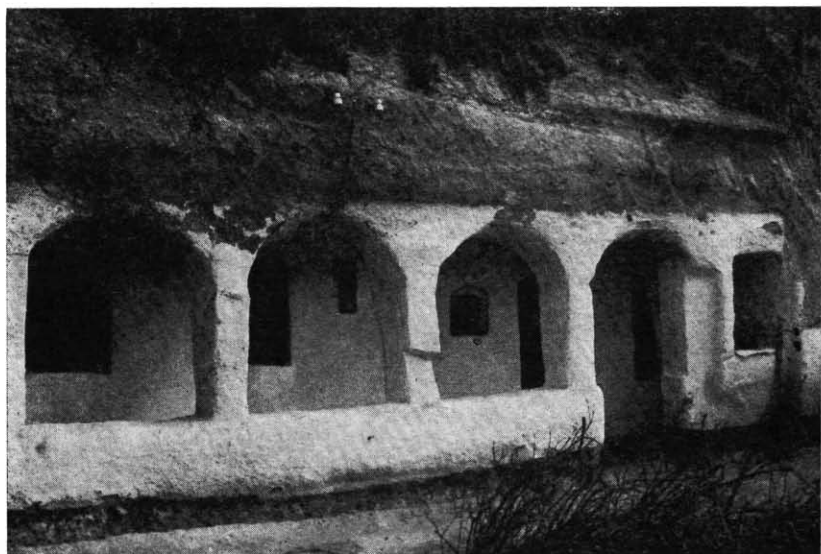
0 1 2 3 4 m

33. kép. Szomolya, uradalmi birkahodály a falu szélén, 1970.

34. kép. Szomolya, Alkotmány u. 12. sz., 1970.

35. kép. Szomolya, Tinódi u. 27. sz., 1970.

33. kép. Szomolya, Zrínyi u. 16. sz., 1970.

37. kép. Szomolya, Zrínyi u. 5. sz., 1970.

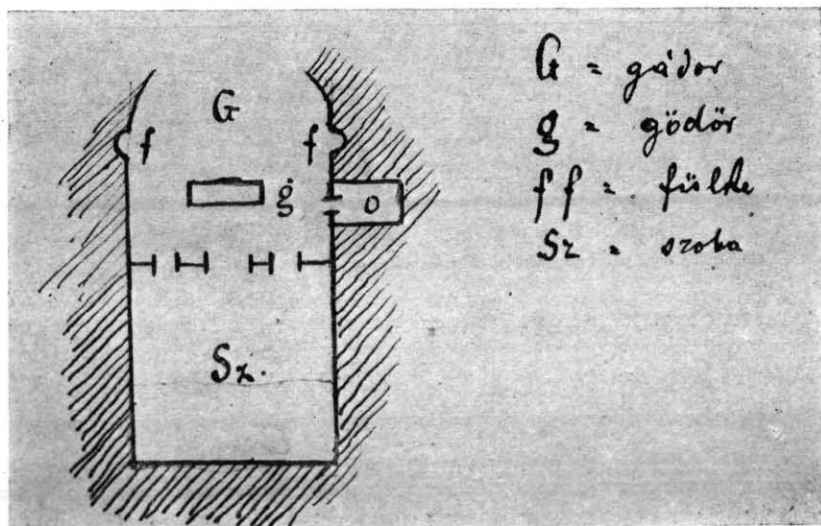

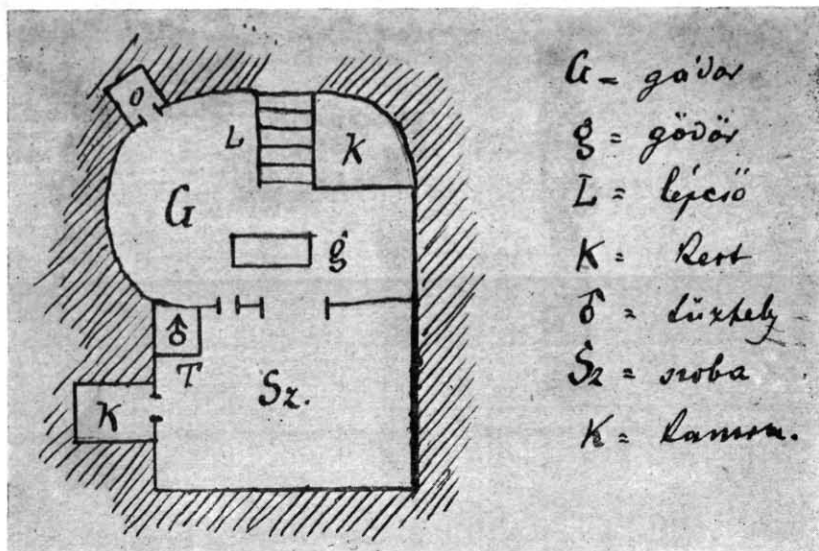
38. kép. Szomolya, Dózsa Gy. u. 39. sz., épült 1928-ban, 1975.

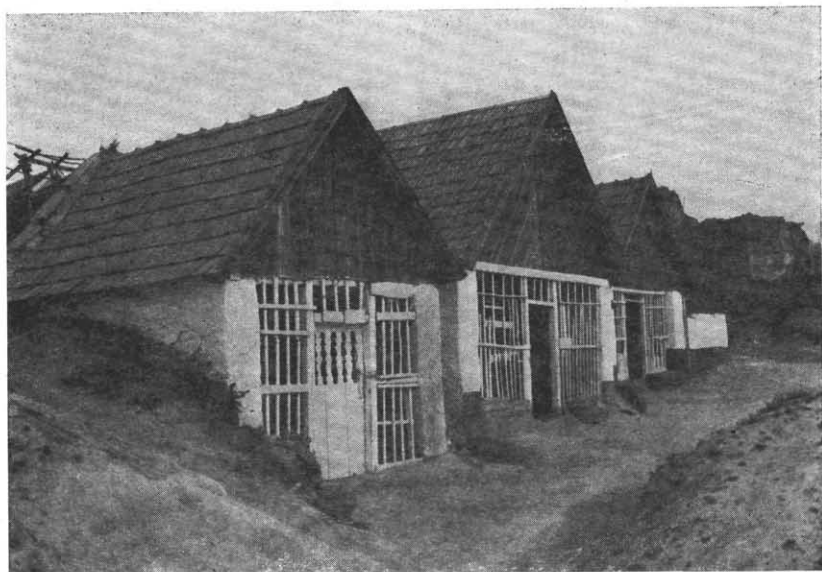
39. kép. Szomolya, elhagyott ház a Zrínyi utcában, 1970.

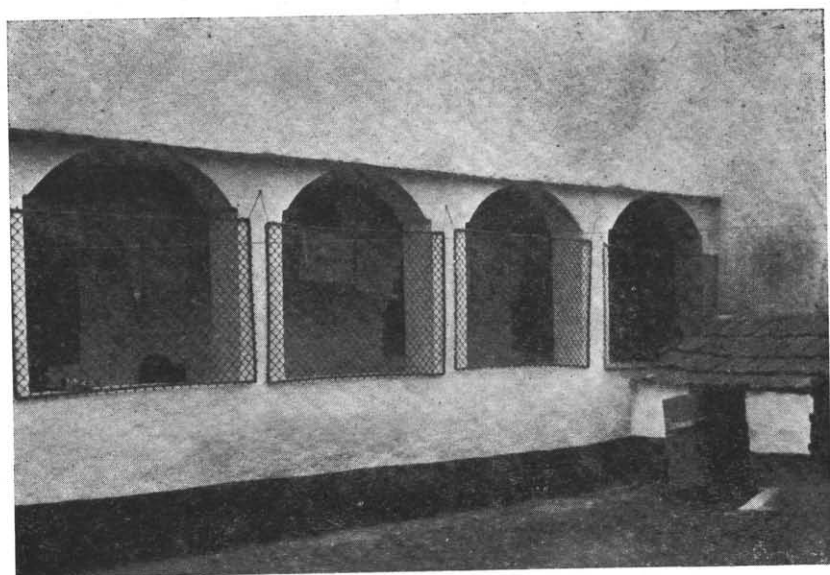
40. kép. Noszvaj, Herman Ottó alaprajza barlanglakásról

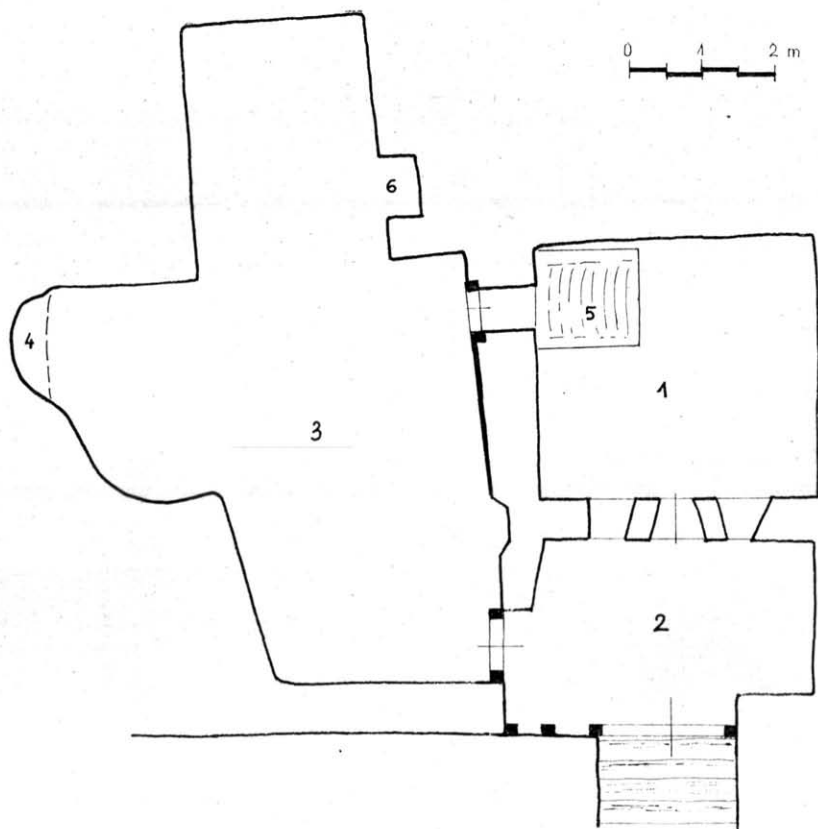
41. kép. Noszvaj, Herman Ottó rajza barlanglakásról

42. kép. Noszvaj, gádoros pinceházak. Mátyás tér, 1960.

43. kép. Noszvaj, Vöröshadsereg u. 22. sz., 1960.

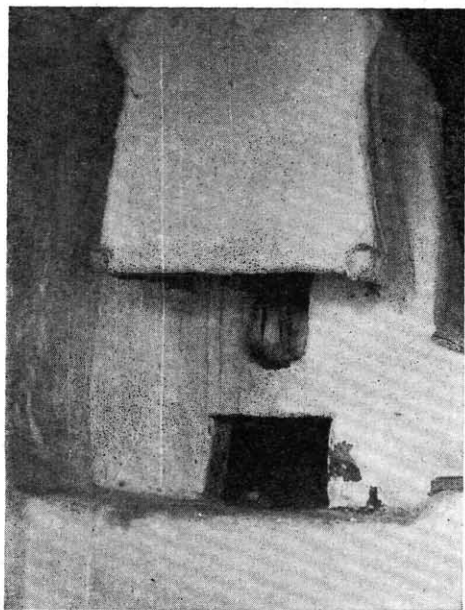
44. kép.

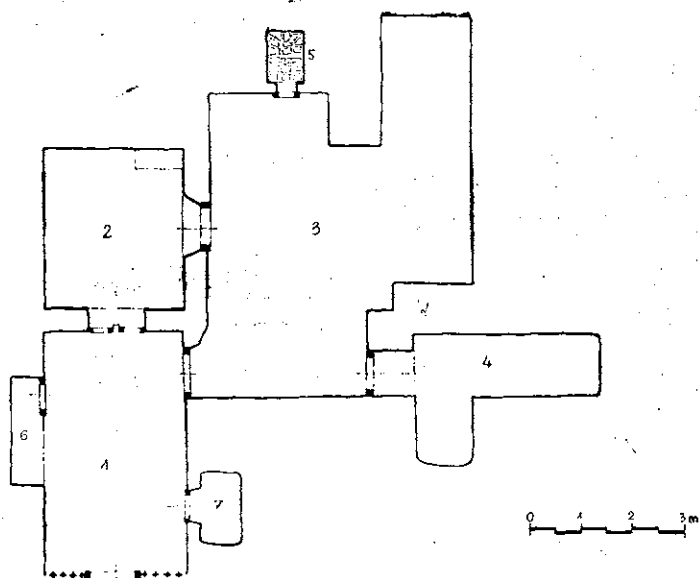
Noszvaj, Mátyás tér 11. sz., 1970. — 1. ház; 2. gádor; 3. istálló (pince); 4. jászol; 5. kemence; 6. meszesgödör

45. kép.
Noszvaj, kőbe vájt kür-
tős kemence, Lenin u.,
1954.

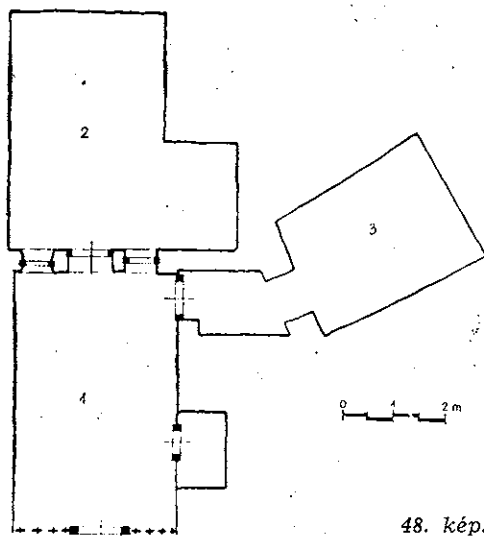

46. kép.
Noszvaj, kővel rakott
kürtős kemence, Lenin
u., pinceház, 1954.

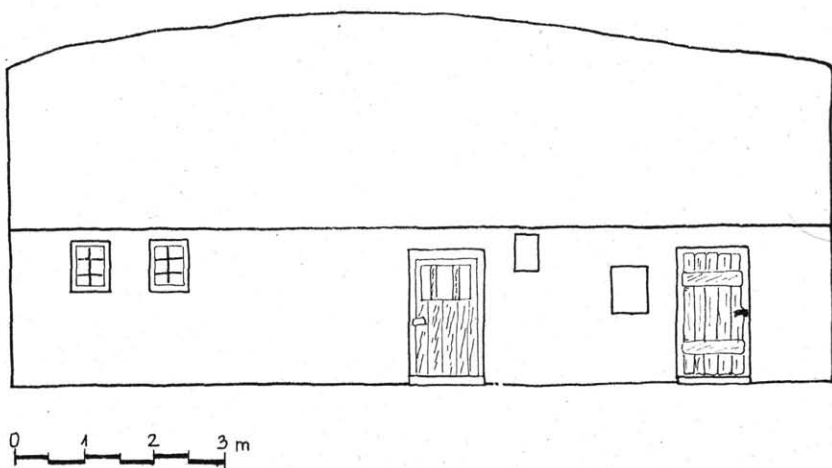
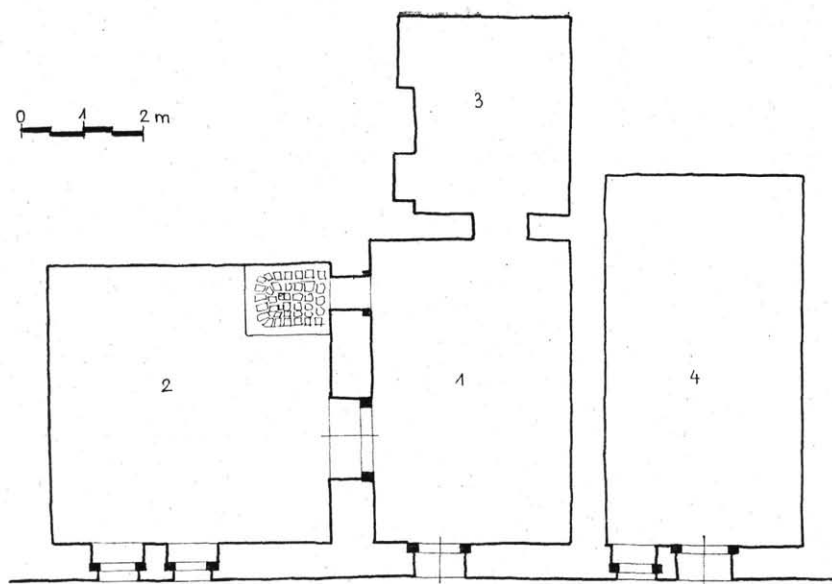

47. kép. Noszvaj, Mátyás tér 15. sz., 1970. — 1. gádor; 2. konyha; 3. „pitvar”; 4. pince; 5. kemence; 6. tyúkól

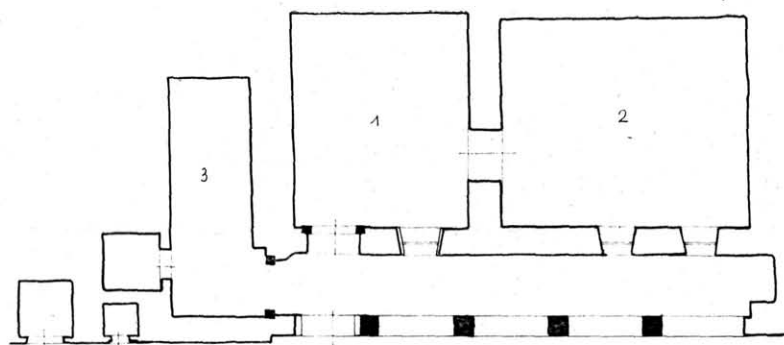

48. kép. Noszvaj, Mátyás tér 18. sz., 1970. — 1. gádor; 2. szoba; 3. pince

49—50. kép.

Noszvaj, Vöröshadsereg u. 26. sz., 1970. — 1. konyha; 2. szoba; 3. kamra;
4. istálló

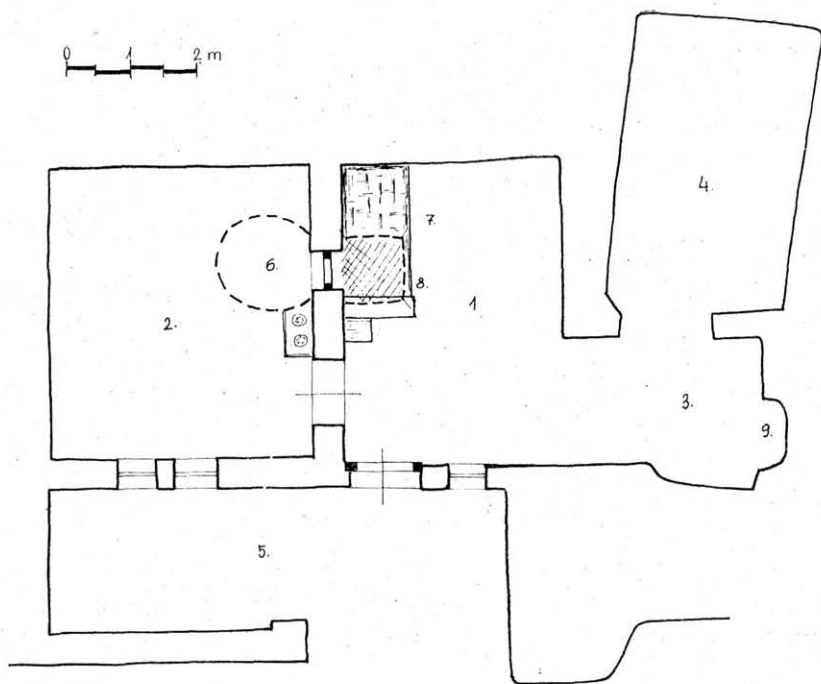
0 1 2 m

0 1 2 m

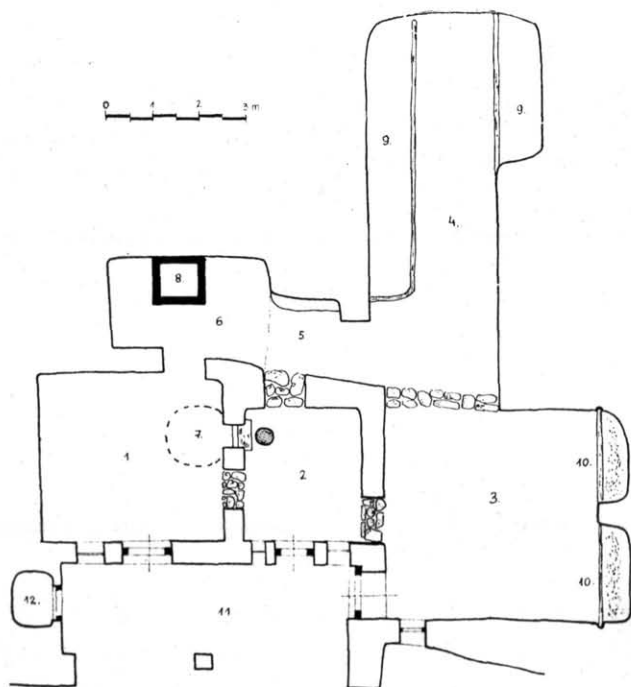
51—52. kép. Noszvaj, Vöröshadsereg u. 22. sz., 1970. — 1. konyha; 2. szoba; 3. pince

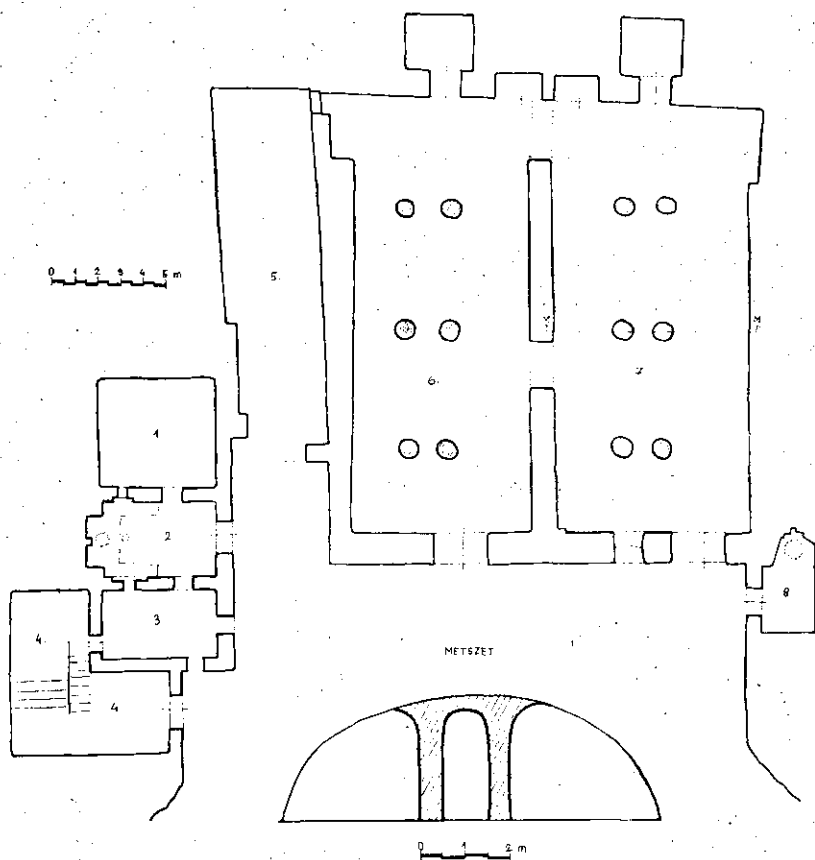
53. kép.

Noszvaj, Arany J. u. 16. sz., 1976. — 1. konyha-pitvar; 2. szoba; 3. istállókamra; 4. borospince; 5. eresz alja; 6. kemence helye; 7. újabb kemence; 8. szabadkémény; 9. jászol

54. kép.

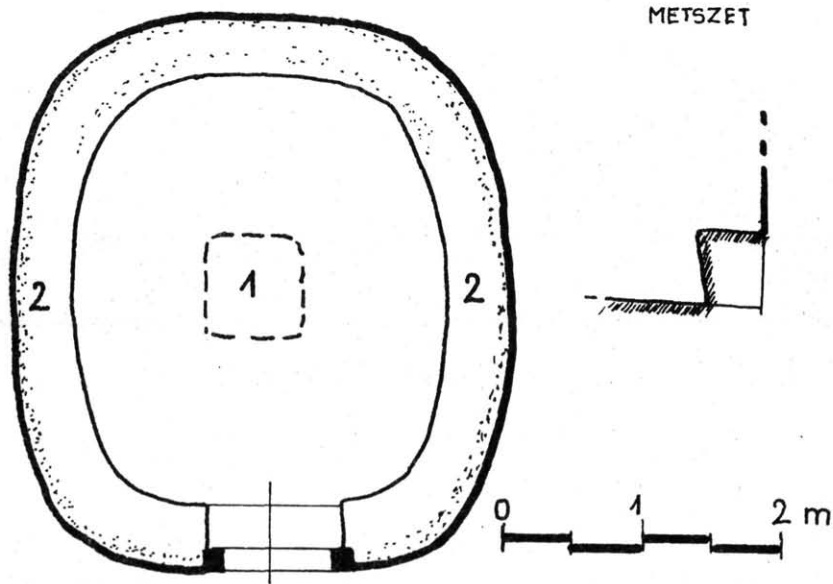
Noszvaj, Arany J. u. 12. sz., 1976. — 1. szoba, most borház; 2. konyha, most szoba; 3. istálló; 4. pince; 5. zöldségeskamra; 6. újabb borház; 7. kemence helye; 8. kád; 9. hordók helye; 10. jászol; 11. tornác; 12. tyúkól

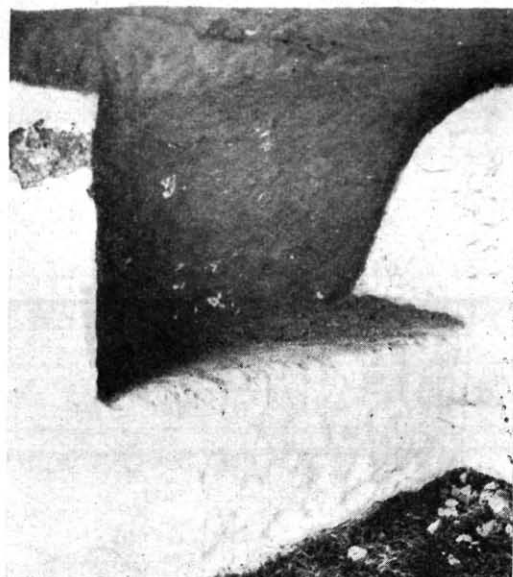
55. kép.

Noszvaj, Berta-major. Barlangistálló, kőbe vájt cselédlakással, 1974. —
 1. szoba; 2. konyha; 3. kamra; 4. pince; 5. takarmányospince; 6—7. ökör-
 istálló; 8. pálinkafőző

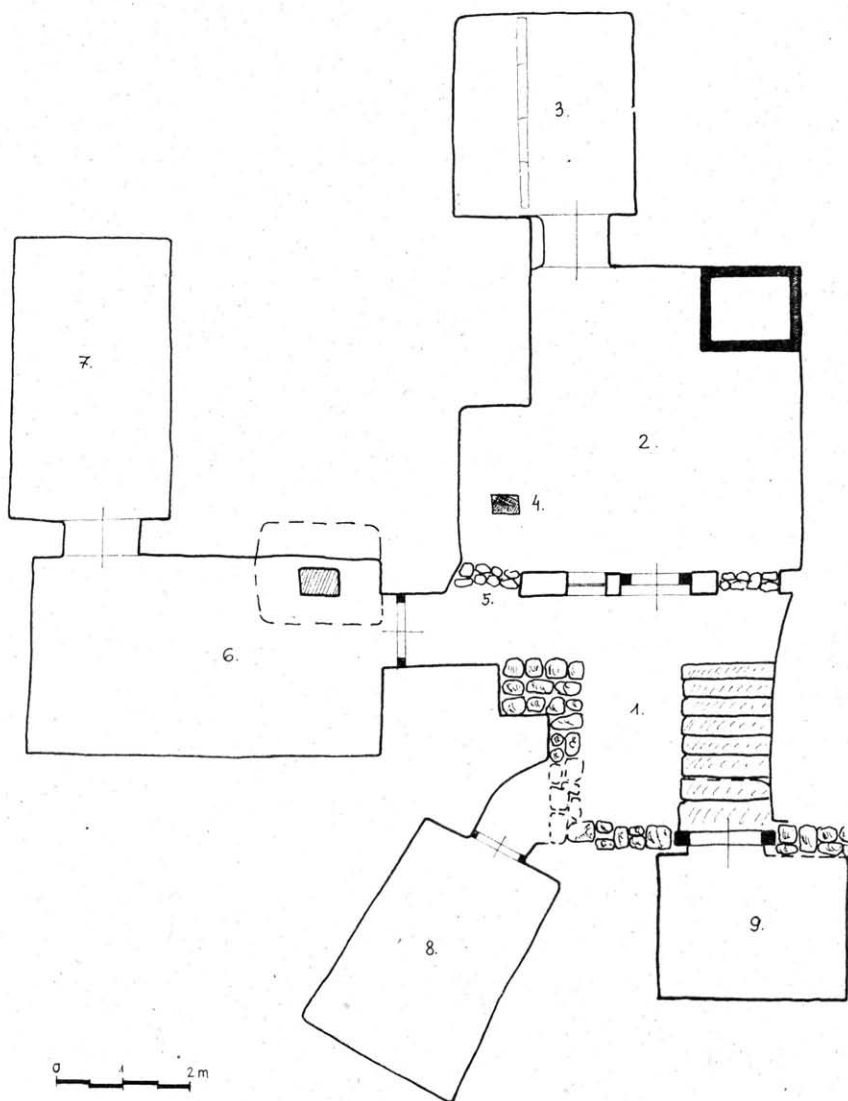
METSZET

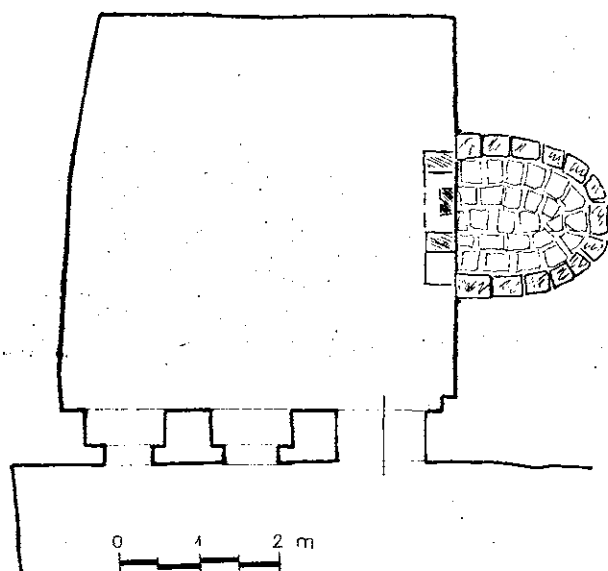
56. kép. Felsőtárkány, Szala, pinceház-rekonstrukció. — 1. tűzhely; 2. padka

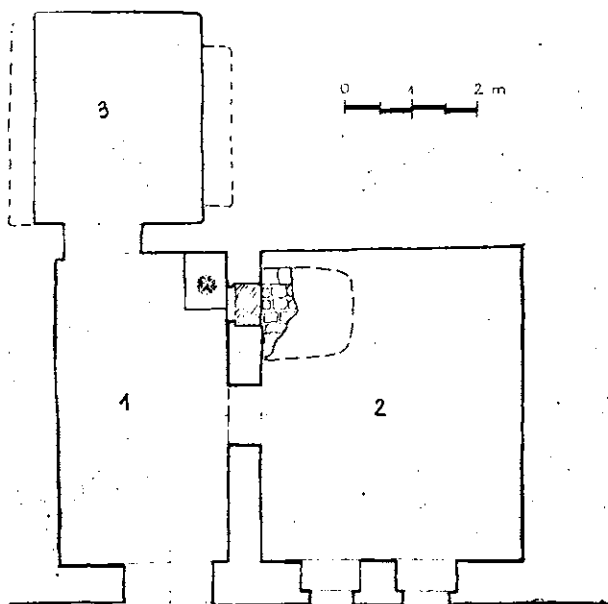
57. kép. Felsőtárkány, Város. Hálópadka, romos pinceházban, 1975.

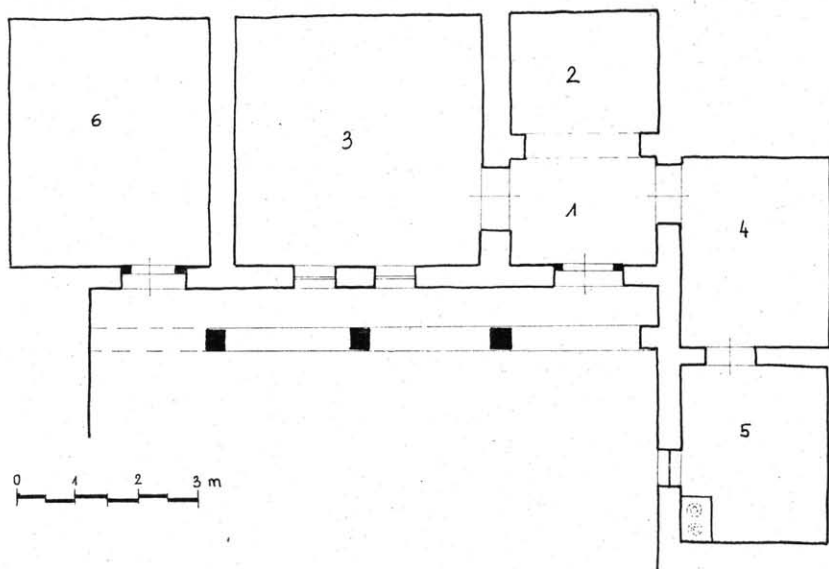
58. kép. Bogács, Lenin u. 27. sz., gádoros barlanglakás, ma pince, 1976. —
 1. gádor; 2. szoba; 3. új pince; 4. füstluk; 5. régi kemenceszáj helye; 6—7.
 pince; 8. pince; 9. kecskeól. (A 6-ban verem.)

59. kép. Cserépfalu, egysejtű romos barlanglakás, 1975.

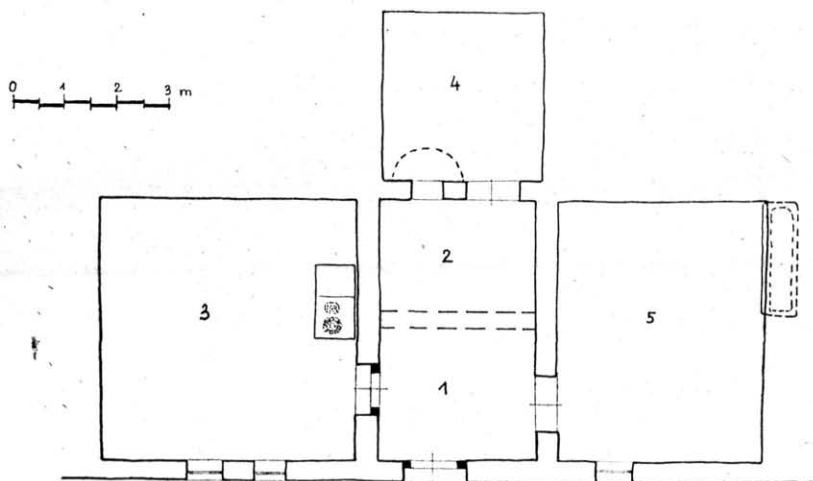
60. kép. Cserépfalu, romos barlanglakás, 1975. — 1. konyha; 2. szoba; 3. pince

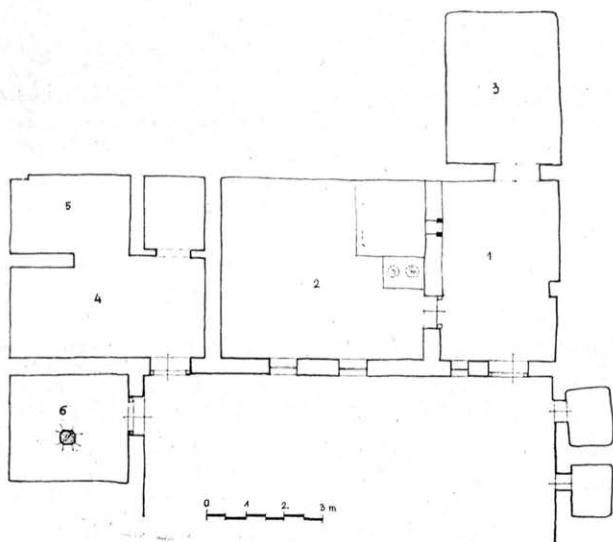
61. kép. Cserépváralja, Petőfi u. 6. sz., 1971. — 1. pitvar; 2. konyha; 3. szoba; 4. kamra; 5. istálló (Becsült méretek.)

62. kép. Cserépváralja, Petőfi u. 6. sz., 1971.

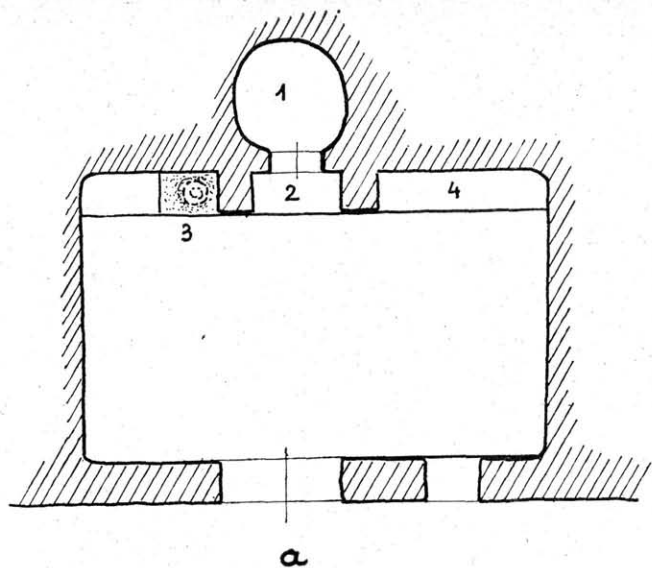

63. kép. Cserépváralja, Alkotmány u. 22. sz., 1971. — 1. pitvar; 2. konyha szabadkéménnyel; 3. szoba; 4. pince; 5. istálló (Becsült méretek.)

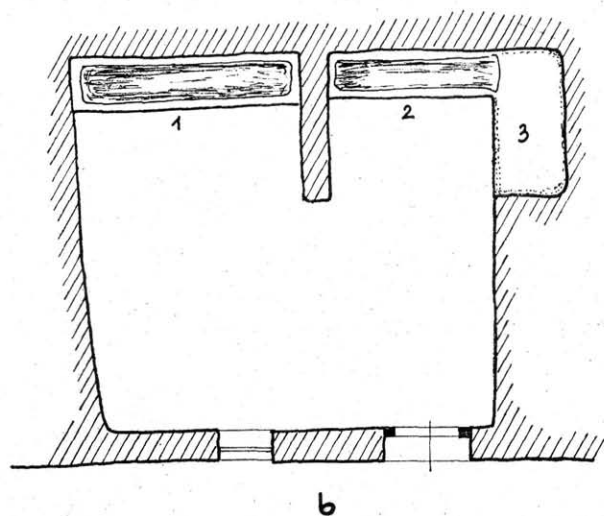

64. kép. Cserépváralja, Lenin u. 4. sz., 1971. — 1. konyha; 2. szoba; 3. pince; 4. istálló; 5. takarmányos; 6. lakószoba kőágassal (Becsült méretek.)

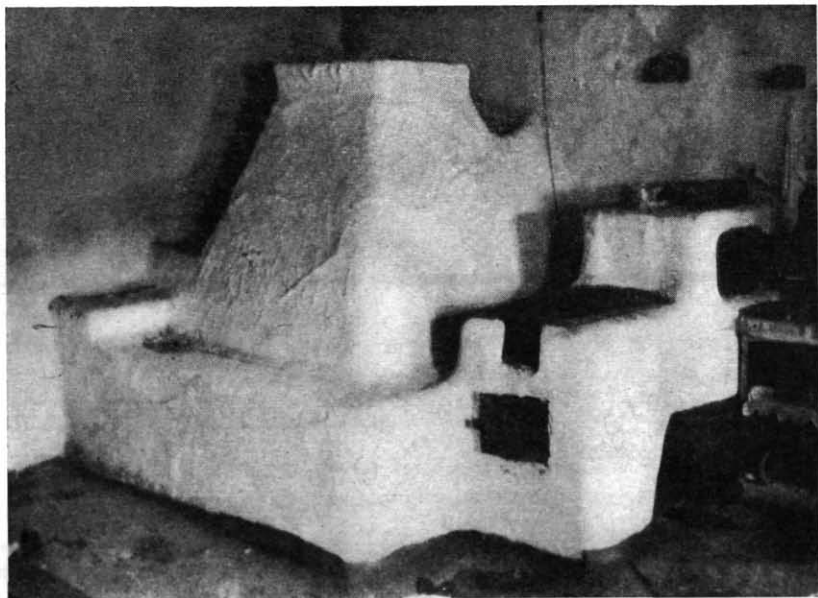
0 1 2 m

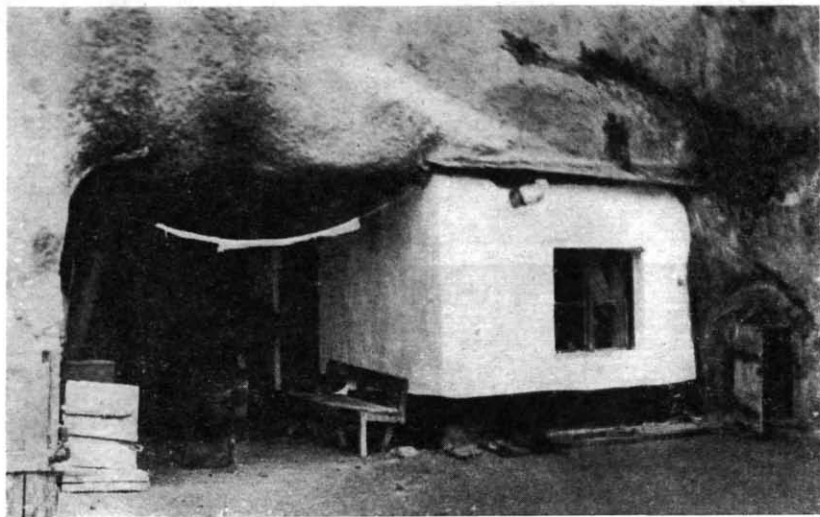
0 1 2 m

65. kép.

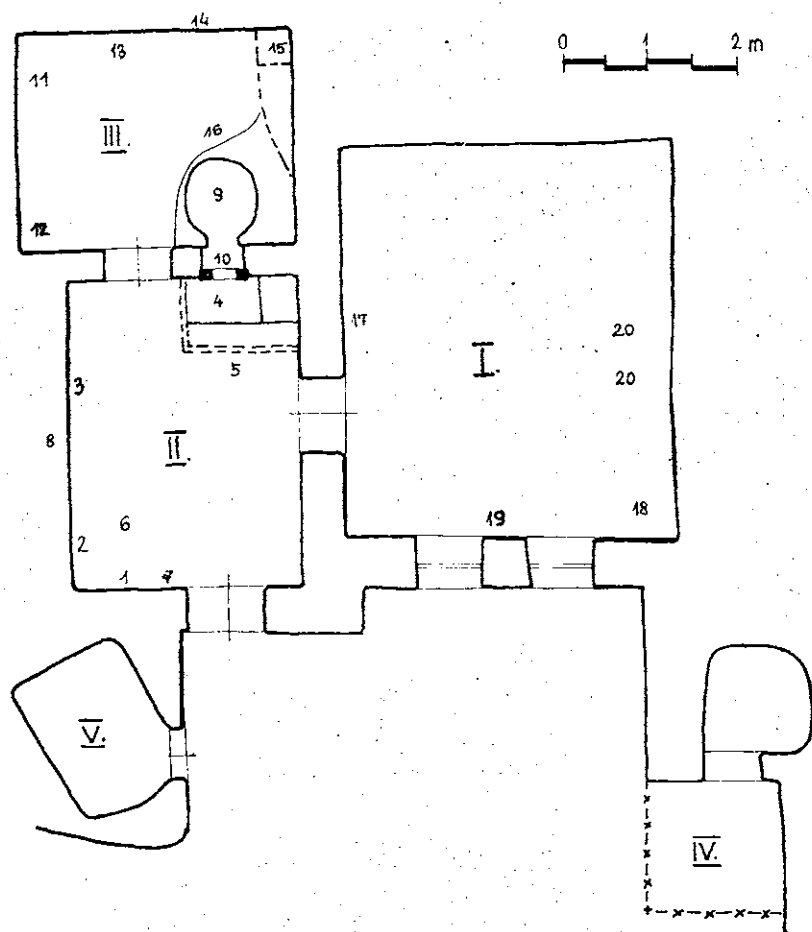
Cserépváralja, Jókai u. 9., 1971. — a) Lakószoba: 1. kemence; 2. kemence-száj; 3. masina; 4. patka. — b) Istálló, „pinceól”: 1. marhajászol; 2. borjújászol; 3. alvópatka, „kődikó”, vagy „könyoszolya” (Becsült méretek.)

66. kép. Cserépváralja, Lenin u. 4. sz. Kemence, mellette „masina”, 1971.

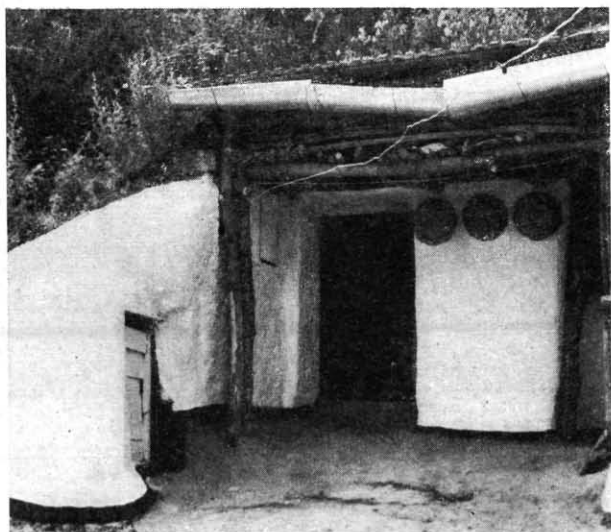

67. kép. Cserépváralja, Alkotmány u. 35. sz., istállóüregbe épített ház, 1971.

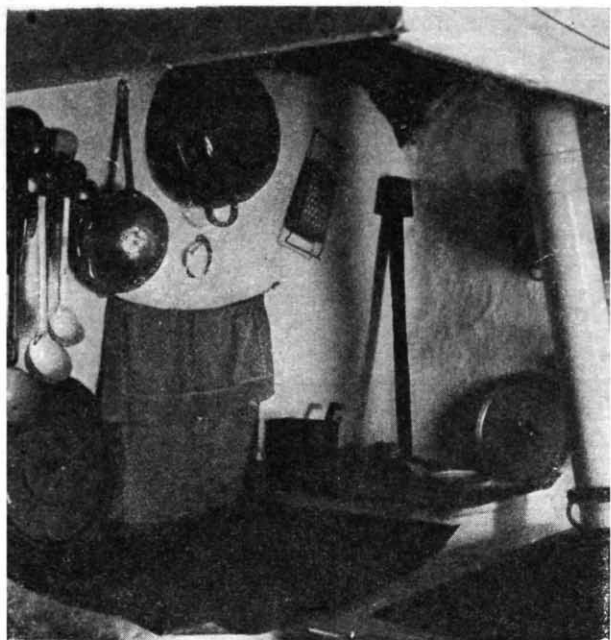

68. kép.

Tibolddaróc, Arany J. u. 5. sz., 1971. — I. ház; II. konyha; III. kamra; IV. sertésól; V. baromfiól. Berendezés: 1. vízlóca; 2. lóca; 3. telázi; 4. patka; 5. sparhet; 6. asztal; 7. mosdóállvány; 8. fogas; 9. kemence; 10. kemenceszáj; 11. vaságy; 12. asztal; 13. lisztesláda; 14. csizma; 15. kukoricásláda; 16. hátikosár cseresznyével; 17. szekrény; 18. kaszli; 19. asztal két széssel; 20. ágyak

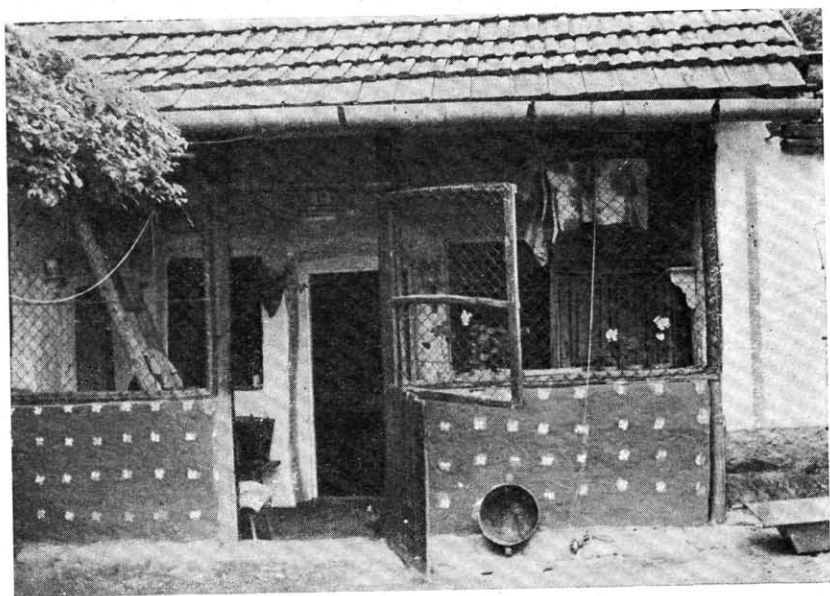
69. kép. Tibolddaróc, Arany J. u. 5. sz., bejárat, 1971.

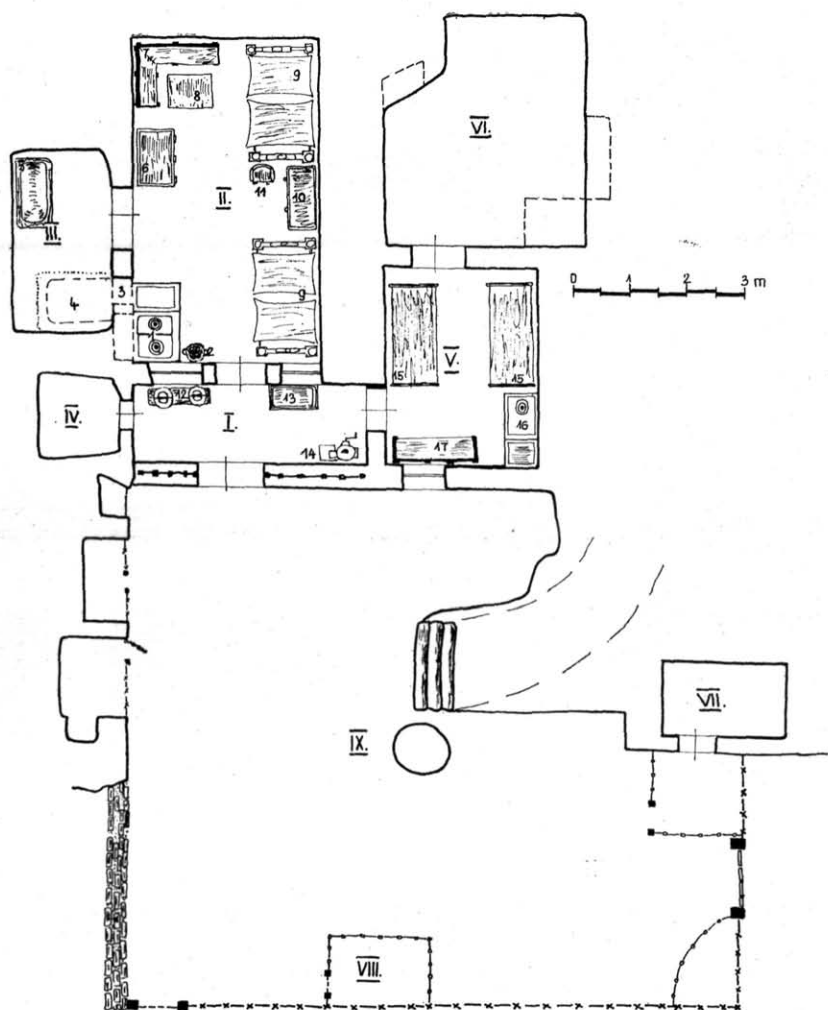
70. kép. Tibolddaróc, kürtő a konyhapatka felett, 1971.

71. kép. Tibolddaróc, barlanglakások, 1976.

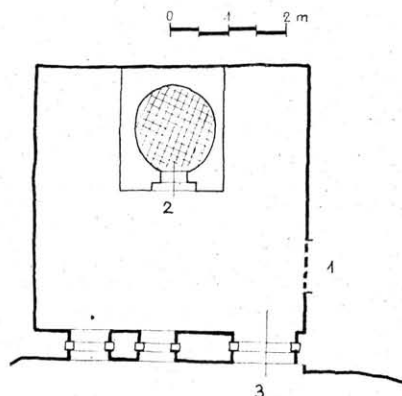
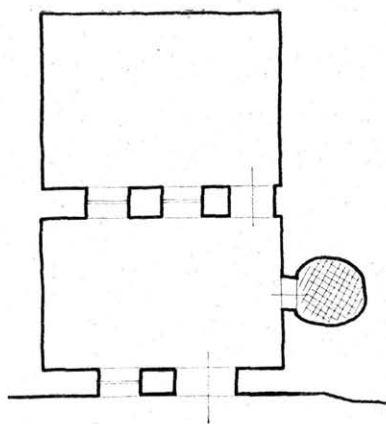
72. kép. Kács, Dózsa Gy. u. 12. sz., 1971.

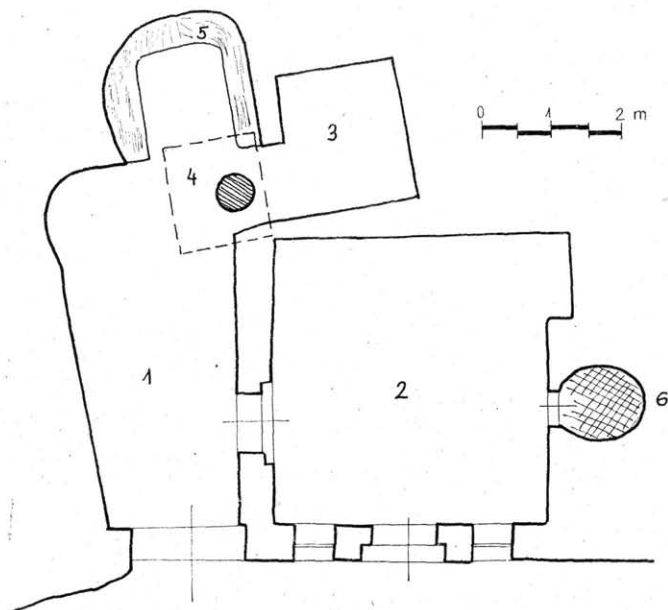
73. kép.

Kács, Dózsa Gy. u. 12. sz. I. pitvar; II. ház; III. kamra; IV. füstölő; V. kamra; VI. pince. Berendezés: 1. sparhet; 2. tyúkültető kosár; 3. egykori kemenceszáj; 4. kemma helye; 5. fürdőkád; 6. menyasszonyi láda; 7. saroklóca; 8. asztal; 9. nyoszolya; 10. sifon; 11. karszék; 12. vizeslóca; 13. lisztesláda; 14. kukoricadaráló; 15. vasnyoszolya; 16. masina; 17. lóca.

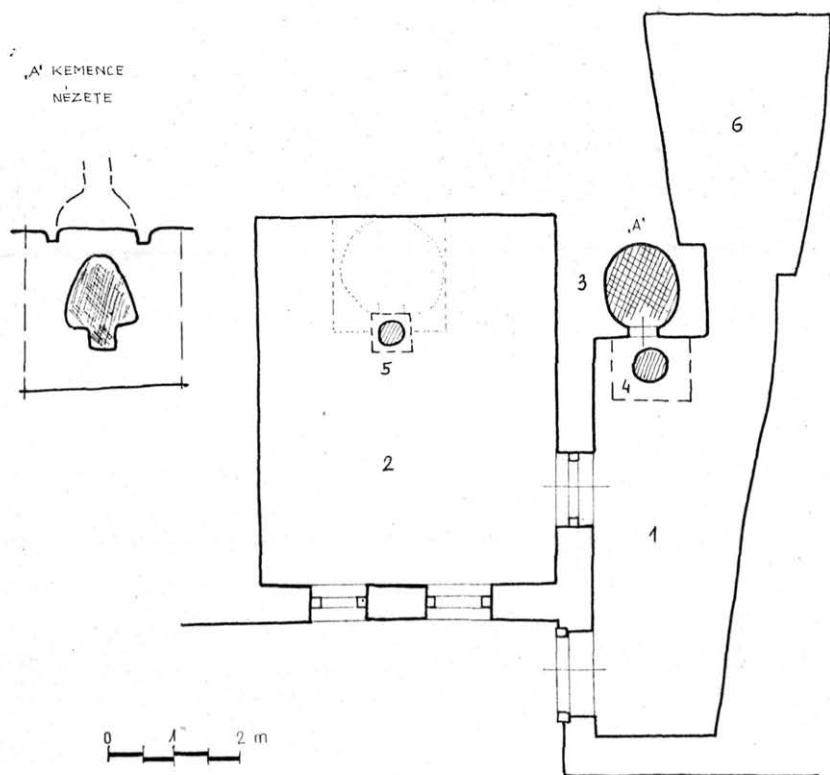
75. kép. Tibolddaróc, Rozmaring u. 8. Kémencerekonstrukció. 1. újabban vágott szobabejárat; 2. belsőfűtős kemence; 3. egykori konyha helye

74. kép. Tibolddaróc, lakatlan pinceház, 1976.

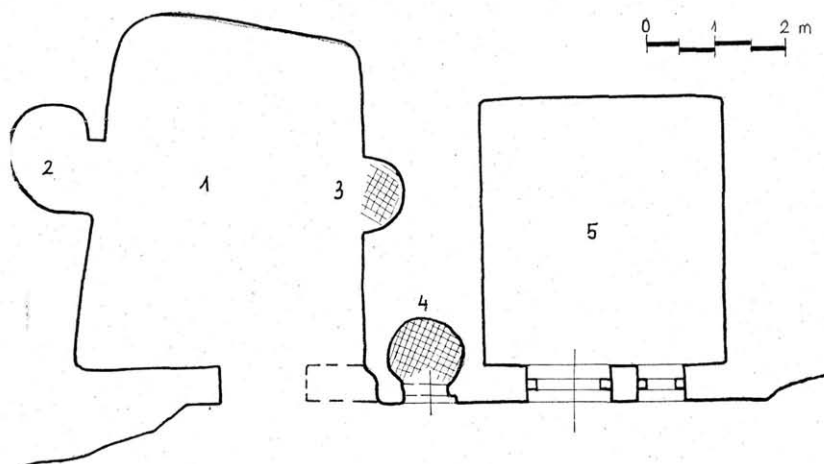
76. kép. Tibolddaróc, Rozmaring u. 1., lakatlan ipinceház, 1976. — 1. pitvar; 2. lakószoba; 3. újabb pince; 4. füstluk; 5. patka

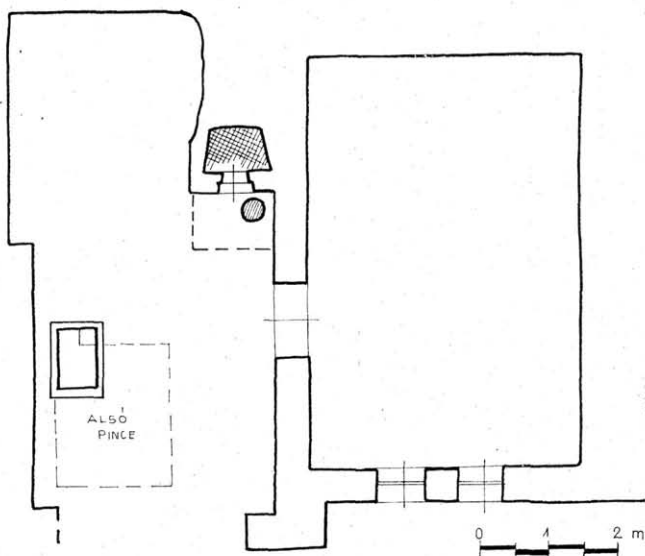
77. kép.

Tibolddarác, Part felső részén lakatlan ház. — 1. pitvar-konyha; 2. szoba; 3. kőbe vájt kemence; 4. kürtő; 5. füstluk; 6. pince, 1976.

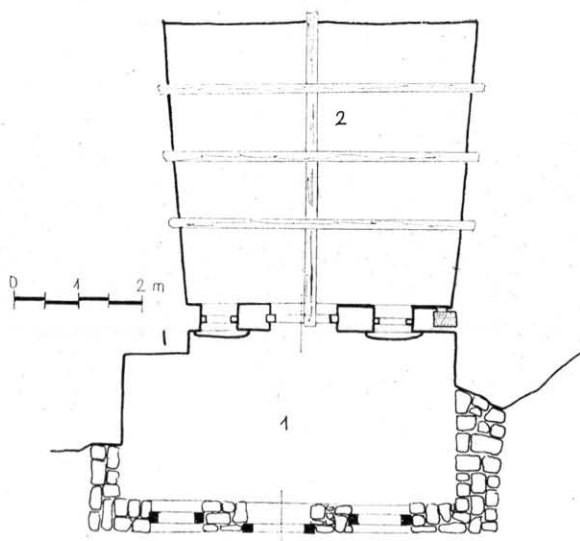

78. kép. Sály-Lator, lakatlan barlanglakás. 1. szoba; 2. fülke; 3. kemence helye; 4. külső kemence; 5. újabb szoba

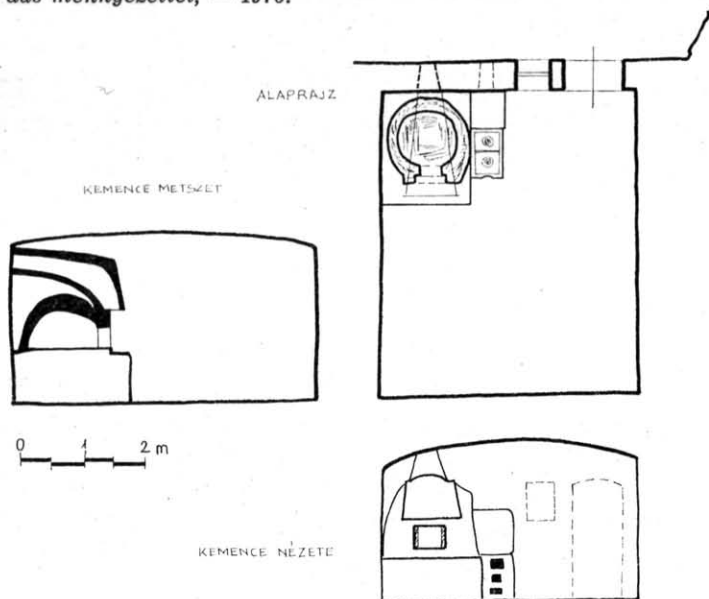

79. kép. Kács-Váralja, lakatlan barlanglakás, 1976.

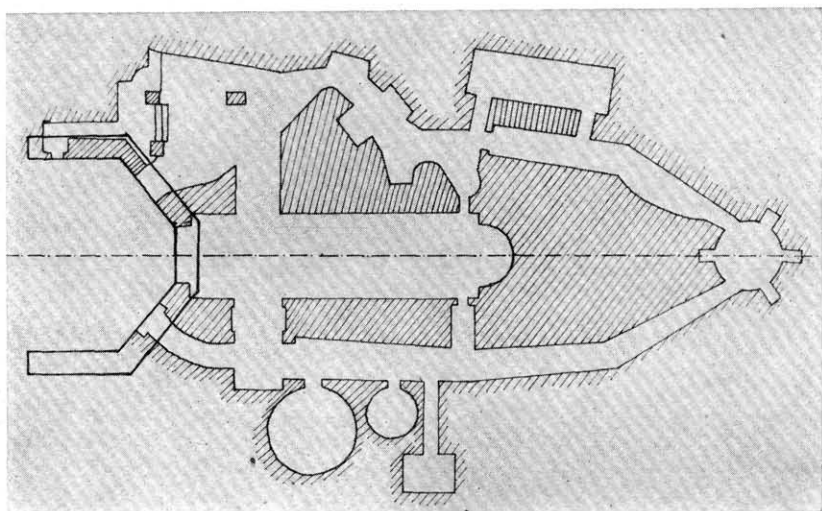
80. kép.

Sály-Lator, Kovanec Gusztávné pinceháza. — 1. konyha; 2. szoba gerendás mennyezettel, — 1976.

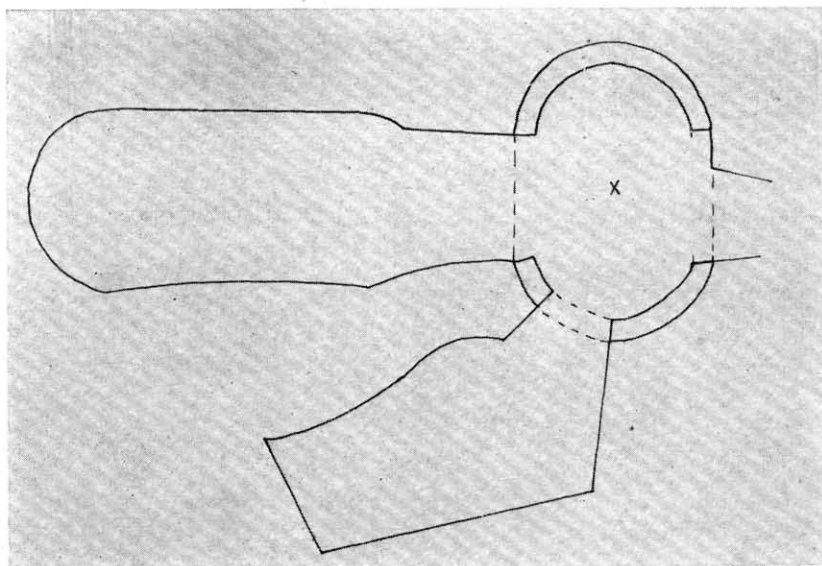

81. kép.

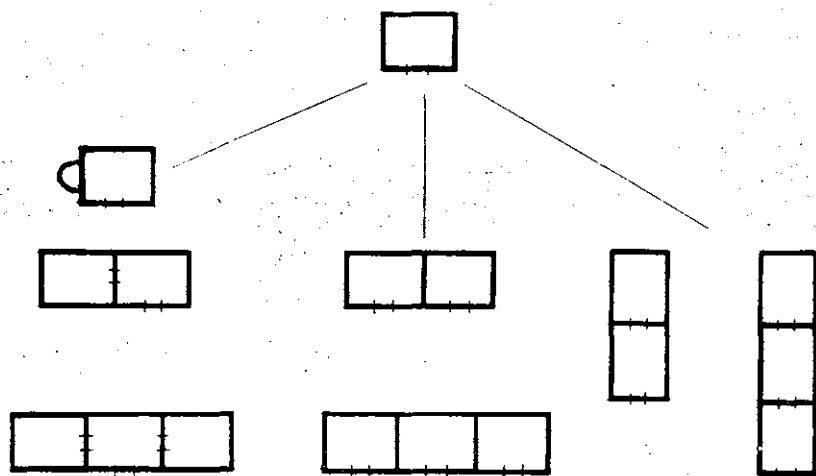
Sály, Daróci oldal. Belülfűtős kürtős kemence, lakatlan pinceházban

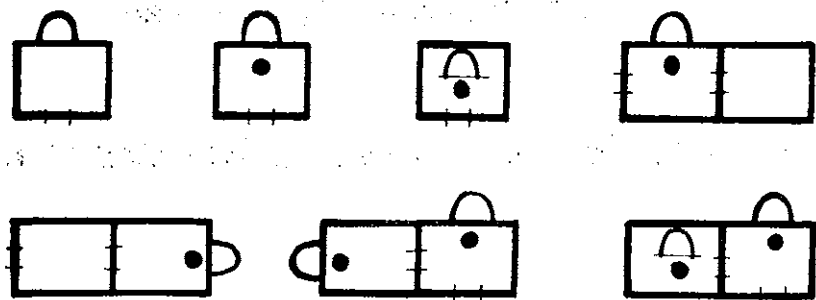
82. kép. Miskolc-Tapolca. Barlangtemplom alaprajza

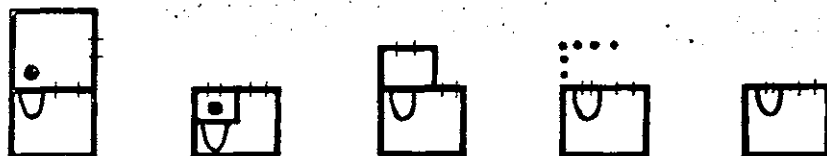
83. kép. Miskolc-Tapolca, a barlangtemplom helyén állt, kőbe vájt birkahodály (Rekonstrukció.)

84. kép. A barlanglakás alaprajzi fejlődése

85. kép. A belső fűtésű kemence fejlődése

86. kép. A barlanglakás külső fűtésű kemencéjének fejlődése és a konyha kialakulása

HÖHLENWOHNUNGEN IM BÜKK-GEBIRGE

Das Kalksteinplateau des Bükk-Gebirges ist an seiner Süd- und Ostseite von einem vulkanischen Gebirgskranz umgeben, der wiederum von Hügeln aus Riolit-, Dacit- und Kalktuff begleitet wird. Die Riolit-Tuffsteinschichten sind wegen ihrer Weichheit besonders zum Höhlenbau geeignet, die Höhlen sind hauptsächlich für die Weinwirtschaft bestimmt. Unzählige Weinkeller verschiedener Grösse wurden im Egerer und südlichen Bükk-Weinanbaugebiet in den Tuff hineingehauen. Daneben eigneten sich die Höhlen in diesem Gestein als Wohnungen für Menschen oder Ställe für Tiere und wurden mit dieser Zweckbestimmung hergestellt. In der Tuffschicht, die sich von Miskolc in Richtung Westen über Eger, Sirok bis zum Mátra-Gebirge erstreckt, gab es zwischen den beiden Weltkriegen etwa tausend solcher Wohnungen, in denen 5—6 tausend Menschen lebten. Abgesehen von einige kurzen Mitteilungen beschäftigte man sich früher kaum mit der Beschreibung, der wissenschaftlichen Analyse oder mit geschichtlichen Fragen dieser Höhlenwohnungen. Ottó Hermans Beobachtungen aus den Jahren 1900—1901 sind nur als Manuskript erhalten geblieben. Die vorliegende Arbeit stützt sich auf diese Abhandlungen, doch die Fakten stammen zum überwiegenden Teil aus der Forschungsarbeit des Autors aus den Jahren 1970—1976. Zu dieser Zeit wurden die Höhlenwohnungen kaum noch als menschliche Wohnstätten benutzt, zum Teil wurden sie von den Behörden vernichtet, zum Teil waren sie baufällig, doch eben noch in einem Zustand, dass sie beschrieben werden konnten. Eine frühere Arbeit des Autors über den westlichen Teil des Gebietes (s. F. Bakó 1971) dient als Vorarbeit zu dieser Abhandlung. Deren Beobachtungen und Schlussfolgerungen fanden hier Verwendung.

Der erste Teil der Abhandlung beschreibt die Höhlenbauten zwischen Eger und Miskolc in topographischer Ordnung. Es werden 12 Siedlungen beschrieben, angefangen mit der Situation der Höhlenwohnungen innerhalb des Siedlungsgefüges, forgeföhrt mit historischen und statistischen Daten, literarischen Erwähnungen. In der Beschreibung dominieren die aus Überlieferungen bekannten und die noch bestehenden Bauwerke, die der Autor nach Typen ordnete.

Der zweite Teil der Arbeit analysiert die Angaben des 1. Teiles und die Zusammenhänge von Formen, Typen und Entwicklung für das ganze Gebiet aufzuzeigen. Die Höhlenwohnungen liegen oft am Rande der Siedlungen, mit diesen nur in lockerer Verbindung — auf den Hügeln, oder aber eingestüzt in die Terrassen des Flussufers, säumen die Ansiedlung. Der Hof fehlt entweder ganz oder ist sehr klein, der Hof der alten Wohnungen wird von einem Zaun aus Naturstein markiert. Das Geländenniveau betreffend können die Wohnungen in zwei Typen eingeteilt werden. Bei dem einem Typ sind Eingang und Fussboden auf einem Niveau mit dem Gelände, bei dem andern sind sie in einer Vertiefung angelegt, die gleichzeitig der kleine Hof der Wohnung ist. Die Wohnung liegt also 1,5—2,5 m tiefer als das Geländenniveau. In diesem Falle wird die Vertiefung „gádor“ oder „tornác“ genannt, im Laufe der Entwicklung wird sie von Mauern umgeben und überdacht (Abb. 40—42, 44, 47—48).

Die verschiedenen Grundrissformen zeigen folgende Entwicklungsordnung. Am häufigsten kommen Einraum-, Einzellenwohnungen vor, weil heute nur die ärmsten Leute in solchen Höhlen hausen. Aus diesem Typ haben sich drei weitere Typen entwickelt. (Abb. 84.) Der erste ist der *Strassenzeilentyp*, dessen zwei, später drei Zellen miteinander durch eine Tür verbunden sind. Die Küche ist durch einen Auseneingang erreichbar. Jeweils eine Seite der Räume liegt an der Strassenseite. Im zweiten — gegliederten — Typ sind neben dem Wohnungskern weitere Räume angeordnet, die alle einen Extraeingang vom Hof her haben. Der dritte Typ, der Kellertyp, unterscheidet sich von den anderen Typen darin, dass die Räume nicht parallel zur Strasse, sondern kellerähnlich, d.h. mit ihrer Längsachse zum Felsmassiv angeordnet sind. Bei diesem Typ bekommt nur der erste Raum Tageslicht, die innenliegenden Räume werden nur durch die Öffnungen in den Querwänden indirekt beleuchtet. Es wurden auch Versuche gemacht, die Höhlenwohnung in senkrechter Richtung zu vergrössern. Wohlhabende Steinmetze haben sich zweigeschossige Häuser gebaut, es sind davon aber nur zwei Beispiele bekannt (Abb. 31—31). Im sehr frühen Abschnitt

der völkischen Bautätigkeit gab es Lösungen, denen die einzelnen Räume nicht von einander getrennt wurden, es gibt keine Türen, keine Trennwände. Der Raum wurde nur funktionsmässig aufgeteilt.

Der Grundriss wird auch von der *Heizung und dem Rauchabzug* bestimmt. Dieses Problem wurde in Oberungarn in vielen Varianten gelöst. Die Untersuchung der Höhlenwohnung ergänzt dieses Bild, da die Höhlenwohnungen immer mit einiger Verspätung der allgemeinen Modernisierung folgten und so einige archaische Elemente bewahrten. Die primitivste Lösung, die *freie Feuerstelle ohne Rauchabzug* kennen wir nur noch aus Erzählungen. In den untersuchten Höhlenwohnungen fanden wir zwei Grundtypen des Ofens: Öfen mit Innen- und Aussenfeuerstelle.

Öfen mit Innenfeuerstelle fanden wir in Ein- und Zweizellenhäusern, und damit können folgende Varianten unterschieden werden (Abb. 85). a) *In Einzellenwohnungen*: 1. Der Ofen ist an einer Seite in den Naturstein gehauen und hat weder Rauchabzug noch Schornstein. Der Rauch wird durch die Tür- und Fensteröffnungen abgeführt. 2. Über dem eingehauenen Ofen ist ein Abzug, über den der Rauch in den gebohrten Schornstein geleitet wird. 3. Der Ofen befindet sich im Innern der Wohnung — ist also nicht mehr in den Stein gehauen — und darüber befinden sich Abzug und Schornstein. b) *In Zweizellenwohnungen*: 4. Beim Kellertyp ist an der Seitenwand des äusseren Raumes ein Ofen, ausserhalb des Wohnraumes. Die Innenräume werden auch von hier geheizt. Über dem Ofen befinden sich Rauchabzug und Schornstein. 5. Beim Kellerotyp befindet sich der Ofen im zweiten Raum, ebenfalls mit Abzug und Schornstein. Alle Räume werden von hier geheizt. 6. Beim Strassenzeilentyp haben beide Räume in Stein gehauene Öfen mit Innenfeuerstelle, Abzug und Schornstein. 7. Bei demselben Typ ist in der Küche ein in Stein gehauener Ofen, im Zimmer steht der Ofen frei im Raum. Über beiden befinden sich Abzug und Schornstein.

Der Rauchabzug des Wohnraumes wurde auch in den Höhlenwohnungen durch die *äussere Heizung des Ofens* gelöst. Dieser Ofentyp hängt mit der Zweizellenwohnung zusammen, weil seine Öffnung ausserhalb des Wohnraumes und seine Kochplatte schon seit langer Zeit durch einen gesonderten Bau, die Küche geschützt wurden. Nach den Ofenformen der Höhlenwohnungen im Bükk-Gebirge konnte man die Küche vor der Ofenöffnung als zweiten Raum der Wohnung rekonstruieren (Abb. 86).

Die Etnwicklungsformen des Ofens mit Aussenheizung: 1. Gádoros-Typ (gádor = Kellerhals): Die Öffnung des Ofens mündet bei den Kellerhals-Typen in den Kellerhals. Qualm und Funken

gibt es noch nicht. 2. Der Ofen der Einzellenwohnung mündet in dieselbe Richtung. Als Schutz wird ein *primitiver Heizungsraum* werden vom Schauer aufgehalten — einen Abzug oder Schornstein gebaut, der in den meisten Fällen nicht ganz geschlossen, sondern nach 1—2 Seiten offen ist. Der Rauchabzug ist noch ungelöst. 3. Dieser Heizungsraum entwickelt sich weiter, indem an seine Stelle eine *Küche* aus festerem Baustoff *gebaut* wird, doch ohne gelösten Rauchabzug. 4. Schliesslich entwickelt sich in der Höhlenwohnung *eine Küche mit freiem Schornstein*, von der aus der Ofen geheizt wird. Dem freien Schornstein geht eine primitivere Variante voraus: über der Ofenöffnung treibt ein Flammenfang den Rauch in einen engeren Schornstein. Als Einzelbeispiel kann die Küche aus Sirok dienen, die aus einer Zimmerecke abgetrennt und mit einem eigenen Eingang versehen wurde.

Die Höhlenwohnungen wurden zwischen den zwei Weltkriegen von drei *Schichten des Bauerntums* bewohnt. 1. *Gustarbeiter*, Knechte, Hirten, Winzler in den Gesindehäusern, die sich an die Wirtschaftsgebäude (Stall, Weinkeller) anschlossen. 2. *Tagelöhner* ohne oder mit wenig Besitz, die in ihren eigenen Kellerhäusern wohnten. 3. *Kleinbauern* mit einem Grundeigentum unter 10 Katastraljoch, deren Kellerhäuser in Ausmass und Ausbildung von höherem Niveau waren. Die zweite Gruppe war die grösste, ihr folgten die dritte und dann die erste. Die Wohnungen wurden vom Staat seit Ende der 20-er Jahre, zum grössten Teil aber erst nach 1945 liquidiert. Die noch brauchbaren Wohnungen wurden von *Zigeunern* in Besitz genommen. Abgesehen davon hängt die Lebensweise der Höhlenbewohner zweifellos mit dem *Weinbau* zusammen. Selbst die ärmsten Leute besaßen einen Weinkeller, denn die Tagelöhner wurden von den Grossgrundbesitzern oft mit Weintrauben oder Wein bezahlt.

Es kann nicht bewiesen werden, dass die Höhlenwohnungen im Bükk-Gebirge älter sind als zweihundert Jahre, doch die Lebensform kann ohne Zweifel bis zur Arpadenzeit zurückgeführt werden. Die in *Stein gehauenen Mönchszellen* und das ganze Kloster auf der Halbinsel *Tihany* können auf die Mitte des XI. Jahrhunderts datiert werden. Höhlenbauten kirchlichen Charakters können auch auf unserem Gebiet nachgewiesen werden, allerdings nur in sehr geringer Zahl (Höhlenbad in Tapolca, Einsiedlerhöhle in Demjén, Fragmente der Höhlenkirche in Istenmezeje). Im Bükk-Gebirge kommen zusammen mit den Höhlenwohnungen die in Stein gehauenen *Bienenstöcke* vor, die der extensiven Bienenzucht dienten. Im Zusammenhang mit den Bienenstöcken wurde festgestellt, dass ihre Anwendung bis ins XI. Jahrhundert zurückgeht. Es ist anzunehmen, dass

sie primitive Wirtschaftsdenkmäler des Landnehmer-Stammes Kabar darstellen.

Die in den übrigen Gebieten des Karpathenbeckens bekannten Höhlenwohnungen sind wegen der abweichenden geologischen Gegebenheiten weder zahlen- noch ausbildungsmässig mit den hiesigen zu vergleichen. Analogie finden wir in *Kleinasien*, im *Kaukasus* und auf der *Krim*. Das Material — vulkanisches Tuffgestein — ist hier vorhanden, neben weltlichen Bauten kommen auch kirchliche vor, bzw. die Bewohner beschäftigen sich vorwiegend mit Weinbau. In dieser Richtung sucht der Autor den Ursprung der Höhlenwohnungen im Bükk-Gebirge. In erster Linie denkt er an den Kabar-Stamm, dessen Initiative schon im Zusammenhang mit den Bienenstöcken in den Vordergrund trat.

FERENC BAKÓ

ABBILDUNGEN

Die Fotografien in diesem Bande sind die Arbeit von Ferenc Bakó, die Reproduktionen der Zeichnungen von Ottó Herman sind die Arbeit Dr. Éva Sz. Kovács's. Die Lagepläne zeichneten Ferenc Bakó, László Fodor, Gabriella F. Ludányi, András Szenes, Judit Weiner und Jenő Kishonthy. Für die Veröffentlichung wurden sie von László Fodor überarbeitet.

Die Jahreszahlen neben dem Text der Abbildungen geben den Zeitpunkt des Fotografierens oder den der Vermessung an.

- Abb. 1.: Höhlenwohnungen am Südrand des Bükk-Gebirges.
Abb. 2—3.: Andornak, Höhlenwohnung. 1900.
Abb. 4.: Andornak, Höhlenwohnung.
Abb. 5.: Kistálya, Keller. Links Überreste der Winzerwohnung.
Abb. 6.: Kistálya, Kellerhaus. 1970. — 1. Küche; 2. Zimmer; 3. Keller.
Abb. 7.: Kistálya, unbewohntes Kellerhaus. 1975. — 1. Küche; 2. Zimmer; 3. Keller; 4. Stall.
Abb. 8.: Kistálya, Kellerhaus. 1975. — 1. Veranda; 2. Küche; 3. Zimmer; 4. Keller.
Abb. 9.: Kistálya, Höhlenwohnungen mit Steingiebeln. 1976.
Abb. 10.: Kistálya, Oben unbewohnte Höhlenwohnung, unten später gebaute Keller. 1976.
Abb. 11.: Ostoros, eine Gruppe von Höhlenwohnungen. 1900.
Abb. 12.: Ostoros, Höhlenwohnung. 1900.
Abb. 13.: Ostoros, Ofen einer Höhlenwohnung. 1900.
Abb. 14.: Ostoros, Höhlenwohnung. 1900.
Abb. 15.: Ostoros, Höhlenwohnung. 1900.
Abb. 16.: Ostoros, unbewohntes Kellerhaus. 1975. — 1. Zimmer; 2. Küche; 3. Steinstrebe; 4. in Stein gehauener Ofen.
Abb. 17.: Ostoros, „Steinsäule“ im unbewohnten Kellerhaus. 1975.
Abb. 18.: Ostoros, Ofenöffnung in der Küche eines unbewohnten Kellerhauses. 1975.
Abb. 19.: Ostoros, Höhlenwohnung. 1970.
Abb. 20—21.: Ostoros, Einrichtung der Höhlenwohnung (Abb. 19.)
Abb. 22.: Ostoros, Höhlenwohnung. 1975.
Abb. 23.: Ostoros, zwei Kellerwohnungen im Hof des Hauses Gárdonyi Str. 1. 1975.
Abb. 24.: Ostoros, Höhlenwohnung. 1975. — 1. Küche; 2. Zimmer; 3. Keller.
Abb. 25.: Ostoros, Höhlenwohnung. 1970.
Abb. 26.: Szomolya, Kellerhaus. 1970.
Abb. 27.: Szomolya, Höhlenwohnung. 1970.
Abb. 28.: Szomolya, Kellerhaus. 1970. — 1. Küche; 2. Zimmer; 3. innerer Keller; 4. äußerer Keller; 5. Weinhaus; 6. Hühnerstall.
Abb. 29.: Szomolya, Fassaden einer Höhlenwohnung. 1970.
Abb. 30.: Szomolya, Höhlenwohnung. 1970. — 1. Küche; 2. Zimmer; 3. Keller.
Abb. 31—32.: Szomolya eingeschossiges Kellerhaus Toldi Str. 13. 1. Küche; 2. Zimmer; 3. Treppenhaus; 4. Küche im Obergeschoss; 5. Zimmer im Obergeschoss; 6. altes Wohnhaus; 7. ehemaliger Schweinestall jetzt Garten; 8. zugemauerter Keller; 9. zugemauerter Stall.

- Abb. 33.: Szomolya, herrschaftlicher Schafstall am Dorfrand. 1970.
 Abb. 34.: Szomolya, Höhlenwohnung. 1970.
 Abb. 35.: Szomolya, Höhlenwohnung. 1970.
 Abb. 36.: Szomolya, Höhlenwohnung. 1970.
 Abb. 37.: Szomolya, Höhlenwohnung. 1970.
 Abb. 38.: Szomolya, Höhlenwohnung aus dem Jahre 1928, fotografiert 1975.
 Abb. 39.: Szomolya, verlassenes Haus. 1970.
 Abb. 40.: Noszvaj, Höhlenwohnungen. 1900.
 Abb. 41.: Noszvaj, Höhlenwohnungen. 1900.
 Abb. 42.: Noszvaj, Kellerhäuser mit überdachten Eingang. 1960.
 Abb. 43.: Noszvaj, Höhlenwohnung. 1960.
 Abb. 44.: Noszvaj, Höhlenwohnung. 1970. — 1. Haus; 2. überdachter Eingang; 3. Stall (Keller); 4. Futterkrippe; 5. Ofen; 6. Kalkgrube.
 Abb. 45.: Noszvaj, in Stein gehauener Ofen mit Rauchabzug 1954.
 Abb. 46.: Noszvaj, aus Stein gebauter Ofen mit Rauchabzug in einem Kellerhaus. 1954.
 Abb. 47.: Noszvaj, Höhlenwohnung. 1970. — 1. überdachter Eingang; 2. Küche; 3. Hof; 4. Keller; 5. Ofen; 6. Hühnerstall.
 Abb. 48.: Noszvaj, Höhlenwohnung. 1970. — 1. überdachter Eingang; 2. Zimmer; 3. Keller.
 Abb. 49—50.: Noszvaj. 1970. — 1. Küche; 2. Zimmer; 3. Kammer; 4. Stall.
 Abb. 51—52.: Noszvaj. 1970. Höhlenwohnung. 1. Küche; 2. Zimmer; 3. Keller.
 Abb. 53.: Noszvaj. 1976. — 1. Küchenhof; 2. Zimmer; 3. Stall-Kammer; 4. Weinkeller; 5. Unterteil der Traufe; 6. Stelle des Ofens; 7. neuerer Ofen; 8. freier Schornstein; 9. Futterkrippe.
 Abb. 54.: Noszvaj, Höhlenwohnung. 1976.
 Abb. 55.: Noszvaj, Höhenstall mit Gesindewohnung in Stein gebauen. 1974. — 1. Zimmer; 2. Küche; 3. Kammer; 4. Keller; 5. Futterkeller; 6. — 7. Rinderstall; 8. Schnapsbrennerei.
 Abb. 56.: Felsőtárkány, Kellerhausrekonstruktion. 1. Herd; 2. Ofenbank.
 Abb. 57.: Felsőtárkány, Ofenbank in einem zerstörten Kellerhaus.
 Abb. 58.: Bogács, Höhlenwohnung mit überdachtem Eingang, heute Keller. 1976. — 1. überdachter Eingang; 2. Zimmer; 3. neuer Keller; 4. Rauchloch; 5. Stelle der alten Ofenöffnung; 6—7. Keller; 9. Ziegenstall.
 Abb. 59.: Cserépfalu, einzellige zerstörte Höhlenwohnung. 1975.
 Abb. 60.: Cserépfalu, zerstörte Höhlenwohnung. 1975. — 1. Küche; 2. Zimmer; 3. Keller.
 Abb. 61.: Cserépváralja, Höhlenwohnung. 1971. — 1. Hof; 2. Küche; 3. Zimmer; 4. Kammer; 5. Stall.
 Abb. 62.: Cserépváralja, Höhlenwohnung. 1971.
 Abb. 63.: Cserépváralja, Höhlenwohnung. 1971. — 1. Küche; 2. Zimmer; 3. Keller; 4. Stall; 5. Futterscheune; 6. Wohnzimmer mit Steinsäule.
 Abb. 64.: Cserépváralja, Höhlenwohnung. 1971.
 Abb. 65.: Cserépváralja. 1971. — a) Wohnzimmer: 1. Ofen; 2. Ofenöffnung; 3. Feuerstelle; 4. Ofenbank; — b) Stall: 1. Rinderkrippe; 2. Kälberkrippe; 3. Schlafbank.
 Abb. 66.: Cserépváralja, Ofen, daneben Feuerstelle. 1971.
 Abb. 67.: Cserépváralja, Haus, in Stallöffnung gebaut. 1971.
 Abb. 68.: Tibolddaróc. 1971. — 1. Haus; 2. Küche; 3. Kammer; 4. Schweinestall; 5. Hühnerstall.
 Abb. 69.: Tibolddaróc, Eingang einer Höhlenwohnung. 1971.

- Abb. 70.: Tibolddaróc, Rauchabzug über der Küchenbank. 1971.
 Abb. 71.: Tibolddaróc, Höhlenwohnungen. 1976.
 Abb. 72.: Kács, Höhlenwohnung. 1971.
 Abb. 73.: Kács, Höhlenwohnung. 1. Hof; 2. Haus; 3. Kammer; 4. Räucher-
 kammer; 5. Kammer; 6. Keller.
 Abb. 74.: Tibolddaróc, unbewohntes Kellerhaus. 1976.
 Abb. 75.: Tibolddaróc, Kellerhaus. Ofenrekonstruktion. 1. Eingang eines
 unlängst ausgehauenen Zimmers; 2. Ofen mit Innenheizung; 3. Stelle
 der ehemaligen Küche.
 Abb. 76.: Tibolddaróc, unbewohntes Kellerhaus. 1976. — 1. Hof; 2. Wohn-
 zimmer; 3. neuerer Keller; 4. Rauchloch; 5. Bank.
 Abb. 77.: Tibolddaróc, Höhlenwohnung. 1. Hofküche; 2. Zimmer; 3. in
 Stein gehauener Ofen; 4. Rauchabzug; 5. Rauchloch; 6. Keller.
 Abb. 78.: Kács-Váralja, unbewohnte Höhlenwohnung.
 Abb. 79.: Sály-Lator, unbewohnte Höhlenwohnung. 1. Zimmer; 2. Ni-
 sche; 3. Stelle des Ofens; 4. äusserer Ofen; 5. neueres Zimmer.
 Abb. 80.: Sály-Lator, Kellerhaus. 1. Küche; 2. Zimmer mit Balken-
 decke. 1976.
 Abb. 81.: Sály. Ofen mit Innenfeuerung in einem unbewohnten Keller-
 haus.
 Abb. 82.: Miskolc-Tapolca. Grundriss der Höhlenkirche.
 Abb. 83.: Miskolc-Tapolca, in Stein gehauener Hammelstall am Stand-
 ort der Höhlenkirche. (Rekonstruktion.)
 Abb. 84.: Grundrissentwicklung der Höhlenwohnung.
 Abb. 85.: Entwicklung des Ofens mit Innenfeuerung.
 Abb. 86.: Entwicklung des Ofens mit Aussenfeuerung in einer Höhlen-
 wohnung und Ausbildung der Küche.

ПЕЩЕРНЫЕ ЖИЛИЩА В ГОРАХ БЮКК

Известняковое плато гор Бюкк с южной и восточной стороны окружено вулканическими горами, которые в свою очередь холмы из разных туфов, риолита, дацита и известкового туфа. Риолитный слой главным образом является подходящим для вырубки различных подземелий. Они служат в первую очередь виноделию: бесчисленное количество винных погребов разной величины эгерского и южноборшодского винодельного района было вырублено в туфе. Кроме того, эту горную породу можно использовать и для постройки жилья для человека и животного. Подземелья были вырублены и с такой целью.

В слое туфа, тянущемся к западу от Мишкольца через Эгер до Широка и гор Матра, между двумя мировыми войнами существовало приблизительно около тысячи таких жилищ, в которых жило 5—6 тысяч человек. За исключением некоторых коротких публикаций, ранее почти не занимались описанием, научным анализом и историческими вопросами пещерных жилищ. Наблюдения, выполненные Отто Херманом в 1901—2 гг., дошли до нас в рукописи. Настоящая работа включает в себя все прежние труды, но её данные являются результатами личной полевой работы и обхода территории автором в 1970—76 гг. В это время значительная доля пещерных жилищ не использовалась как человеческое жильё, часть их была совершенно разрушена, но другая, хоть и полуразвалившаяся, была в годном для наблюдения и описания виде. Автор использует свои наблюдения и выводы — результаты предыдущей работы на западной части территории, — опубликованные раньше (см. Ф. Бако, 1971).

Первая часть статьи в топографическом плане представляет собой описание пещерных сооружений территории, тяну-

щейся от Эгера до Мишкольца. В работе описываются двенадцать поселений, начиная с расположения пещерных жилищ в структуре населённого пункта, и кончая историческими и статистическими данными и литературными упоминаниями.

Основное внимание уделяется описанию существующих в данное время или известных по преданиям сооружений, которые автор классифицирует.

Во второй части статьи даётся анализ данных первой части с целью сделать выводы о представленных формах, типах, связях в развитии всей территории.

Группы пещерных жилищ в некоторых местах расположены около поселения, почти без всякой связи с ним, на отдельных холмах, в других случаях они тянутся параллельно поселения на террасах рек. У них часто совершенно или почти нет двора. Дворы старых жилищ окружены забором из оставленного в первоначальном виде камня. По сравнению с окружением, можем различать два типа пещерных жилищ. Вход и пол первого из них — на уровне территории перед жилищем, а второго — в углублённой яме, которая одновременно является и двориком. Таким образом, само жильё лежит на 1,5—2,5 метра ниже уровня окружающей территории. Углубление называется „гадор“ или „торнац“ (крыльцо) и на следующем этапе развития строительства она окружена стенами и покрыта крышей (рис. 40—42, 44, 47—48).

Различные формы членения плана жилища могут быть представлены в виде следующей схемы развития. Наиболее часто встречающейся формой является жильё, состоящее из единственного помещения, т. н. одноклеточное жильё. В настоящее время только самые бедные живут так, в ямах. Из одноклеточного жилья развилось три типа (рис. 84). Первый — это т. н. *рядовой тип*; вход в такое жильё находится со стороны улицы и ведёт в кухню, а само жильё состоит из двух, а позднее трёх помещений, которые все сообщаются друг с другом. Одна сторона всех помещений смотрит на улицу. Во втором, *расчленённом типе* вторичные помещения расположены рядом с центральным таким же образом, как в первом типе, но с той разницей, что каждое имеет отдельный вход с улицы. Третий, *подвальный тип* отличается от вышеупомянутых тем, что помещения жилья расположены не параллельно улице, а как подвал, значит своей продольной осью вглубь склона. У пещерного жилья подвального типа только первое помещение освещается непосредственно солнечным светом, а внутренние только через двери и окна в перегородках. Наблюдалось стремление развивать пещерное жильё и вер-

тикально. Зажиточные каменорезы строили себе *двухэтажное жильё*, но нам известны всего два таких примера (рис. 31—32). — Об очень раннем этапе народной архитектуры свидетельствуют такие решения, когда отдельные помещения жилья не отделяются друг от друга, между ними нет двери, иногда даже и перегородки, помещения различаются только по функции.

Членение плана тесно связано с *отопительной установкой и образом дымоотведения*; известны несколько их вариантов и в домах Северной Венгрии. Анализ пещерных жилищ проливает свет и на эту проблему, так как подвальное жильё всегда отставало на несколько этапов от всеобщего усовершенствования и поэтому сохранило несколько архаичных элементов. Самое простое решение — *открытый очаг без дымоотвода* — нам известно уже только по рассказам, — а в наблюдаемых пещерных жилищах мы нашли два основных типа печки: печку внутреннего и внешнего отопления.

Печка внутреннего отопления встречается и в одноклеточных и в двухклеточных жилищах. В связи с этим можем различать следующие варианты (рис. 85).

а) *В одноклеточном жилище*: 1. печка вырыта в одной из боковых стен жилища в бугре. У неё нет ни трубы, ни зонта, дым выходит через отверстия фасада, через окно и дверь. 2. Над горловиной печки, вырытой в бугре, появляется зонт, проводящий дым в трубу на вершине холма. 3. Печка пристроена к стене внутри жилища, значит, она уже не вырыта, и над её горловиной зонт и труба. б) *В двухклеточном жилище*: 4. На боковой стене жилища подвального типа стоит печка вне жилой площади, и внутреннее помещение отапливается отсюда. Над горловиной печки зонт и труба. 5. В жилище такого же подвального типа печка вырыта во втором помещении в боковой или задней стене, остальные помещения отапливаются отсюда. 6. В обоих помещениях жилища рядового типа стоит врытая печка внутреннего отопления с зонтом и трубой. 7. В этом же типе печка кухни врыта в каменной стене, а печка комнаты установлена на внутренней площади. Над обеими зонт и труба.

Отведение дыма из жилой комнаты и в пещерных жилищах решалось *наружным отоплением печки*. Этот тип печки связан с двухклеточным жилищем, потому что горловина печки и место подготовки пищи вне жилой площади уже с давних времён выносятся в отдельную постройку, в кухню. По формам отопительной установки пещерных жилищ в горах Бюкк можем восстановить возникновение кухни, как второго помещения жилища перед внешней горловиной печки (рис. 86).

Варианты разных этапов развития печки наружного отопления: 1. *Горловина* печки жилища с крыльцом *выходит на крыльцо*. Зонта, трубы ещё нет. 2. Горловина печки одноклеточного жилища выходит в том же направлении и для её защиты создана *простая топка*, которая во многих случаях ещё на закрыта, а с одной или двух сторон открыта. Отведение дыма здесь тоже не решено. 3. Эта топка развивается таким образом, что вместо неё строится из твёрдого материала просторная кухня, дымоотведение тоже не решено. 4. Наконец, в пещерных жилищах строится *кухня с открытой трубой*, откуда и печка отапливается. Открытой трубе предшествует более простой вариант: над горловиной печки дым проводится в узкую трубу колпаком-зонтом. Может быть, уникальным примером является одна из кухонь в Широке, отгороженная в углу комнаты и имеющая наружную дверь.

Между двумя мировыми войнами пещерными жилищами пользовались *три слоя крестьянства*. 1. *Батраки, помещные прислуга*, пастухи, виноградари в батрачьем жилье при хозяйственных постройках (хлев, винный погреб) помещика. 2. *Подёшники*, почти или совсем не владеющие землёй, которые жили в собственном подвальном жилище. 3. *Мелкие землевладельцы* (до 10 кадастральных хольдов), подвальные жилища которые, по своим масштабам и образу оформления представляют собой более высокий уровень по сравнению с другими. Из трёх групп вторая является самой распространённой, за ней следует третья, а потом первая. Начиная с конца 1920-х годов, но в более значительной мере после 1945 года большая часть пещерных жилищ была ликвидирована государством, но жилища, ещё годные, заняли *цыгане*. Несмотря на это является несомненным, что быт пещерников связан с виноградарством и виноделием. И беднейшие имели винный погреб, так как подённую плату за работу на латифундиях часто получали натурой, виноградом или вином.

Нет ни одного пещерного жилища в горах Бюкк, которому было бы свыше 200 лет. Однако сам тип жилища несомненно восходит к эпохе королей из династии Арпадов. *Монашеские кельи, вырытые в камне на Тиханьском полуострове*, и весь монастырь относится к середине 11 века. Пещерные сооружения церковного назначения имеются и на нашей территории, хотя в совсем небольшом количестве (пещерная баня в Тапольце, пещера отшельника в Демьене, остатки пещерного собора в Иштенмезейе). В горах Бюкк наряду с пещерными жилищами встречаются и *улейные камни*, то-есть вырытые в плоском камне,

когда-то закрытые ниши для экстенсивного пчеловодства. Об улейных камнях определили, что их употребление восходит к II веку, и они наверное являются памятниками древнего хозяйства племени Кабар венгров, завоевавших родину.

Из-за других геологических возможностей нигде в других краях Карпатского бассейна нет в таком числе и разнообразии пещерных жилищ. Аналогичные примеры находятся ближе всего в Малой Азии, на Кавказе, в Крыму. Здесь подобны материал, вулканический туф, наряду с помещениями светского назначения наличие церковных сооружений, и винный погреб или виноградарный характер профессии населения.

Автор статьи в этом направлении ищет начала пещерных жилищ гор Бюкк и имеет в виду в первую очередь племя Кабар, инициативная роль которого выдвинулась на первое место уже и в связи с улейными камнями.

КАРТИНЫ

Фотографии книги сделал Ференц Бако, репродукции рисунков Отто Хермана — д-р Ева С. Ковач. Остальные рисунки являются работой Ференца Бако, Ласло Фодора, Габриэлы Ф. Лудани, Андраша Сенеша, Юдит Веинер и Йене Кишхонти, все рисунки переработал Ласло Фодор.

Даты при подписях к картинам обозначают время фотографирования или исследования.

1. Пещерные жилища на южной стороне Бюкк.
- 2—3. Андорнак. Пещерное жилище, 1900 г.
4. Андорнак, пещерное жилище.
5. Киштайя, погреб, налево остатки жилища виноградаря.
6. Киштайя, подвальное жилище 1970. — 1. кухня, 2. комната, 3. погреб.
7. Киштайя, пустое подвальное жилище, 1975. — 1. кухня, 2. комната, 3. погреб, 4. хлев.
8. Киштайя. Подвальное жилище, 1975. — 1. крыльцо, 2. кухня, 3. комната, 4. погреб.
9. Киштайя, пещерные жилища с каменным фронтоном. 1976.
10. Киштайя. Наверху пустое пещерное жилище, внизу построенные позже погребы, 1976.
11. Ошторош, группа пещерных жилищ, 1900.
12. Ошторош, пещерное жилище, 1900.
13. Ошторош, печка пещерного жилища, 1900.
14. Ошторош, пещерное жилище, 1900.
15. Ошторош, пещерное жилище, 1900.
16. Ошторош, пустое подвальное жилище, 1975. — 1. комната, 2. кухня, 3. каменная колонна, 4. печка, врытая в камень.
17. Ошторош, в пустом подвальном жилище „каменный столб“, 1975.
18. Ошторош, горловина печки в кухне подвального жилища, 1975.
19. Ошторош, пещерное жилище, 1970.
- 20—21. Ошторош. Убранство пещерного жилища 19. рис.
22. Ошторош, пещерное жилище, 1975.
23. Ошторош, два пещерных жилища во дворе дома на ул. Гардони № 1., 1975.
24. Ошторош, пещерное жилище, 1975. — 1. кухня, 2. комната, 3. погреб.
25. Ошторош, пещерное жилище, 1970.
26. Сомоя, подвальное жилище, 1970.

27. Сомоя, пещерное жилище, 1970.
28. Сомоя, подвальное жилище, 1970. — 1. кухня, 2. комната, 3. внутренний погреб, 4. внешний погреб, 5. крыльцо погреба, 6. цыплятник.
29. Сомоя, фасады пещерных жилищ, 1970.
30. Сомоя, пещерное жилище, 1970. — 1. кухня, 2. комната, 3. погреб.
- 31—32. Двухэтажное пещерное жилище на ул. Толди № 13. 1970. — 1. кухня, 2. комната, 3. лестничная клетка, 4. кухня второго этажа, 5. комната второго этажа, 6. старый жилой дом, 7. давно свинарник, на его месте сад, 8. заложенный погреб, 9. заложенный хлев.
33. Сомоя, поместная овчарная на краю деревни, 1970.
34. Сомоя, пещерное жилище, 1970.
35. Сомоя, пещерное жилище, 1970.
36. Сомоя, пещерное жилище, 1970.
37. Сомоя, пещерное жилище, 1970.
38. Сомоя, пещерное жилище, построено в 1928, снимок 1975.
39. Сомоя, покинутый дом, 1970.
40. Носвай, пещерные жилища, 1900.
41. Носвай, пещерные жилища, 1900.
42. Носвай, подвальные жилища с закрытым крыльцом, 1960.
43. Носвай, пещерное жилище, 1960.
44. Носвай, пещерное жилище, 1970. — 1. комната, 2. крыльцо, 3. хлев (подвал), 4. кормушка, 5. печка, 6. творило.
45. Носвай, печка с камином, вырытая в камень, 1954.
46. Носвай, каменная печка с камином в подвальном жилище, 1954.
47. Носвай, пещерное жилище, 1970. — 1. крыльцо, 2. кухня, 3. „сени“, 4. погреб, 5. печка, 6. цыплятник.
48. Носвай, пещерное жилище, 1970. — 1. крыльцо, 2. комната, 3. погреб.
- 49—50. Носвай, 1970. — 1. кухня, 2. комната, 3. кладовка, 4. хлев.
- 51—52. Носвай, пещерное жилище, 1970. — 1. кухня, 2. комната, 3. погреб.
53. Носвай, 1976. — 1. кухня-сени, 2. комната, 3. хлевкладовка, 4. винный погреб, 5. навес, 6. место печки, 7. новая печка, 8. открытый дымоотвод, 9. ясли.
54. Носвай, пещерное жилище, 1976.
55. Носвай, пещерный хлев с батрацкой квартирой, вырытой в камень, 1974. — 1. комната, 2. кухня, 3. кладовка, 4. погреб, 5. кормовой погреб, 6—7. хлев, 8. винница.

56. Фелшетаркань, реконструкция подвального жилища. 1. печка, 2. лежанка.
57. Фелшетаркань, лежанка в развалившемся подвальном жилище.
58. Богач, пещерное жилище с крыльцом, теперь погреб, 1976. — 1. крыльцо, 2. комната, 3. новый погреб, 4. дымоход, 5. место горловины старой печки, 6—7. погреб, 9. садок для коз.
59. Черепфалу, одноклеточное развалившееся пещерное жилище, 1975.
60. Черепфалу, развалившееся пещерное жилище, 1975. — 1. кухня, 2. комната, 3. погреб.
61. Черепваралйа, пещерное жилище, 1971. — 1. сени, 2. кухня, 3. комната, 4. кладовка, 5. хлев.
62. Черепваралйа, пещерное жилище, 1971.
63. Черепваралйа, пещерное жилище, 1971. — 1. кухня, 2. комната, 3. погреб, 4. хлев, 5. кормовой, сарай, 6. комната с каменным столбом.
64. Черепваралйа, пещерное жилище, 1971.
65. Черепваралйа, 1971. — А/Комната: 1. печка, 2. горловина печки, 3. очаг, 4. лежанка, — Б/Хлев: 1. ясли скота, 2. Ясли телят, 3. лежанка.
66. Черепваралйа, печка, рядом очаг, 1971.
67. Черепваралйа, дом, построенный в углублении хлева, 1971.
68. Тиболддароц, 1971. — I. комната, II. кухня, III. кладовка, IV. свинарник, V. курятник.
69. Тиболддароц, вход в пещерное жилище, 1971.
70. Тиболддароц, дымоход над лежанкой кухни, 1971.
71. Тиболддароц, пещерные жилища, 1976.
72. Кач, пещерное жилище, 1971.
73. Кач, пещерное жилище. 1. сени, 2. комната, 3. кладовка, 4. копильня, 5. кладовка, 6. погреб.
74. Тиболддароц, пустое подвальное жилище, 1976.
75. Тиболддароц, подвальное жилище. Реконструкция печки. 1. вход в новую комнату, 2. печка с внутренним отоплением, 3. место старой кухни.
76. Тиболддароц, пустое подвальное жилище, 1976. — 1. сени, 2. комната, 3. новый погреб, 4. дымоход, 5. лежанка.
77. Тиболддароц, пещерное жилище. — 1. сени-кухня, 2. комната, 3. печка, вырытая в камень, 4. зонт, 5. дымоход, 6. погреб.
78. Кач-Варалйа, пустое пещерное жилище.
79. Шай-Латор, пустое пещерное жилище. — 1. комната, 2. ниша, 3. место печки, 4. наружная печка, 5. новая комната.

80. Шай-Латор, подвальное жилище. — 1. кухня, 2. комната с бревенчатым перекрытием, 1976.
81. Шай, печка внутреннего отопления в пустом подвальном жилище.
82. Мишкольц-Тапольца, план пещерного собора.
83. Мишкольц-Тапольца, овечий хлев, вырытая в камень, на месте пещерного собора (реконструкция).
84. Развитие плана пещерного жилища.
85. Развитие печки внутреннего отопления.
86. Развитие печки внешнего отопления пещерного жилища и образование кухни.

HABITATIONS TROGLODYTIQUES DANS LA MONTAGNE DE BÜKK

Le plateau calcaire de la montagne de Bükk est entouré dans le sud et du côté, de l'Est d'un cirque de montagnes volcaniques accompagné à son tour de collines en plusieurs sortes de tufs (riolite, dacite, tuf calcaire). La couche tuf-riolite est surtout apte par sa mollesse à y creuser des cavernes diverses. Leur destination est en premier lieu oenologique, dans la contrée vinicole d'Eger et de Bor-sod du Sund on y creusait d'innombrables caves à vin de différentes dimensions. Mais la roche rendit possible aussi d'utiliser ces cavernes pour des habitations humaines ou pour des abris d'animaux, certaines cavernes furent creusées exprès pour ce but.

Dans la couche de tuf qui s'étend de Miskolc vers l'Ouest, par Eger jusqu'à Sirok, à la montagne de Mátra, il y avait entre les deux guerres mondiales environ mille cavernes d'habitation dans lesquelles vivaient 5—6 mille hommes. C'est à peine qu'on s'occupait jusqu'ici de la description, de l'analyse scientifique et des problèmes sociaux de ces habitations troglodytiques, sauf quelques courts articles. Même les observations d'Ottó Herman faites en 1901—1902 sont restées en manuscrit. La présente dissertation fut faite en utilisant ces travaux, mais ses données sont en majeure partie les résultats des recueils sur place et des examens du terrain faits personnellement par l'auteur entre 1970 et 1976. A ce temps la plupart des habitations troglodytiques n'étaient plus utilisées comme logements, une grande partie fut détruite par les autorités, une autre partie était en ruines, pourtant dans un état qu'on pouvait encore observer et décrire. L'antécédant de cette étude est un article de l'auteur paru antérieurement sur la partie occidentale de ce territoire (cf. F. Bakó, 1971.), il utilise ici ses observations et conclusions anciennes.

La première partie de l'étude présente en ordre topographique les habitations troglodytiques du territoire s'étendant d'Eger à Mis-

kolc. Elle décrit douze agglomérations, en commençant par la situation des habitations troglodytiques dans la structure des agglomérations et en continuant par des dates historiques et statistiques et des mentions littéraires. Dans chaque agglomération le texte renferme la description des constructions observées et décrites ou connues par la tradition, elles sont rangées par l'auteur en types.

La deuxième partie de l'étude analyse les données de la première partie avec le but qu'elle résume ce qui vient d'être dit sur les formations, les types présentés et leur corrélation d'évolution concernant tout le territoire.

Les groupes des habitations troglodytiques se placent par endroits près de l'agglomération, presque sans liaison avec elles, sur des collines; ailleurs elles suivent les agglomérations de côté, installées dans les terrasses d'une rivière. Souvent elles n'ont pas ou guère de cours; la cour des anciennes demeures est bordée d'une clôture en pierre brute. Quant au niveau par rapport aux alentours, on peut distinguer deux types d'appartements. L'entrée et la plancher de l'un est au niveau du terarin qui se trouve devant lui; ceux de l'autre sont dans une fosse creusée qui est en même temps la petite cour de l'habitation, l'appartement est ainsi au-dessous du niveau de devant de 1,5—2,5 mètres. La fosse est nommée alors „gádor” (auvent) ou „tornác” (entrée de la cave) et à un degré plus élevé de son évolution elle est entourée de murs et couverte de toit (pl. 40—42., 44., 47—48.).

Les diverses formes du plan de l'habitation peuvent être rangées dans le processus d'évolution suivant. La forme la plus fréquente est l'habitation à une seule chambre, à une cellule. Aujourd'hui ce sont seulement les plus pauvres qui demeurent ainsi dans des cavernes. Trois types de l'habitation à une cellule se développaient (pl. 84.). Le premier est le type de la rangée de maisons: l'habitation à deux, plus tard à trois cellules dont on peut approcher par une porte ouverte sur l'un de ses murs laraux et dont tous les locaux sont communicants, avec une entrée extérieure dans la cuisine. Les locaux donnent d'un de leurs côtés sur le monde extérieur, sur la rue. Au deuxième type plus divisé les nouveaux locaux prennent place pareillement près de la cellule d'habitation, mais avec cette différence que chacun d'eux possède sa propre entrée côté de la cour. Le troisième type-cave diffère des précédents parce que les locaux de l'habitation ne se placent pas parallèlement à la rue, mais comme des caves, en avançant par leur axe longitudinal vers l'intérieur de la masse de pierre. C'est seulement le premier local de ce type-cave qui reçoit directement la lumière du jour, les locaux intérieurs ne sont éclairés que par les portes ou fenêtres ouvertes sur

les cloisons. On essayait d'élargir l'habitation troglodytique verticalement aussi. Il y avait des tailleurs de pierre plus aisés qui se bâtirent aussi des habitations à étage, mais nous n'en connaissons que deux exemples (pl. 31—32.). Les cas où les locaux de l'habitation troglodytique ne sont pas séparés et il n'y a ni portes ni cloisons entre eux, indiquent une phase très primitive de l'architecture populaire. Dans ce cas c'est seulement la fonction qui sépare les locaux l'un de l'autre.

Le plan de l'habitation est en étroite relation avec l'installation de chauffage et avec le conduit de fumée dont on connaît plusieurs variations dans les maisons de la Hongrie septentrionale. L'examen des habitations troglodytiques complète encore ce tableau parce que le maison-cave restait toujours un peu en arrière de la modernisation générale et gardait ainsi quelques éléments archaïques. La manière la plus primitive est le foyer sans aucun conduit de fumée connu seulement des histoires anciennes. Dans les habitations troglodytiques observées on peut distinguer deux types fondamentaux du four: le four à chauffage extérieur.

Les fours à chauffage intérieur se trouvent dans des maisons à une et à deux cellules et parmi eux on peut distinguer les variantes suivantes (pl. 85.):

A) Dans les logements à une cellule: 1. le four est creusé dans un côté de l'habitation dans la pierre brute. Il n'a ni tuyau ni cheminée, la fumée est conduite par les ouvertures de la façade (porte, fenêtre). — 2. Au-dessus de la bouche du four creusé dans la pierre brute apparaît le tuyau qui conduit la fumée dans la cheminée percée à la crête de colline. — 3. Le four est construit dans la partie interne, c'est-à-dire il n'est plus creusé dans le côté de l'habitation, au-dessus de sa bouche se trouvent un tuyau et une cheminée.

B) Dans les logements à deux cellules: 4. Le four se trouve en dehors du local habité, sur le mur de côté du local extérieur de l'habitation type-cave et c'est d'ici que les locaux intérieurs aussi sont chauffés. Au-dessus de la bouche du four on trouve le tuyau et la cheminée. — 5. Dans le même type de logement-cave, le four creusé dans le mur de derrière ou de côté se trouve dans le deuxième local, avec tuyau et cheminée. C'est d'ici que les autres locaux sont chauffés. — 6. Dans l'habitation qui se trouve dans une rangée de maisons on trouve dans tous les deux locaux un four à chauffage intérieur creusé dans la pierre brute avec tuyau et cheminée. — 7. Le même type d'habitation, le four de la cuisine reste encore creusé dans la pierre brute, mais le four de la chambre se trouve déjà à

l'intérieur et il est bâti. Au-dessus de tous les deux fours il y a un tuyau et une cheminée.

Le conduit de fumée des chambres d'habitation est résolu aussi par le chauffage extérieur du four. Ce type de four est lié à l'habitation à deux cellules parce que la bouche du four en dehors du local habité et la banquette à cuire sont protégées depuis longtemps par une construction particulière, par la cuisine. D'après les formes des installations de chauffage trouvées dans les habitations troglodytiques de la montagne de Bükk on peut reconstruire la formation de la cuisine qui se trouve devant la bouche du four extérieur comme un deuxième local de l'habitation (pl. 86.).

Les variantes du développement du four à chauffage extérieur sont les suivantes: 1. La bouche du four de l'habitation avec „gádor” (auvent) donne sur l'auvent. La fumée et les étincelles sont prises par l'égout de l'auvent. Il n'y a encore ni tuyau, ni cheminée. — 2. La bouche du four de l'habitation à une cellule s'ouvre dans la même direction et pour la protéger, on a construit un foyer primitif. Dans plusieurs cas celui-ci n'est pas encore tout à fait fermé, un ou deux côtés sont ouverts. Le conduit de fumée n'y est pas résolu non plus. — 3. Cette sorte de foyer se développe encore, à sa place se construit une cuisine d'une plus grande dimension, en matière plus solide. Le conduit de fumée reste encore irrésolu.

Enfin, même dans les habitations troglodytiques, se forme la cuisine avec cheminée libre, sur le modèle des maisons, d'où le four sera aussi chauffé. La cheminée libre est précédée par une variante plus primitive: c'est le pare-feu qui conduit la fumée au-dessus de la bouche du four dans une cheminée plus étroite. Un exemple unique est peut-être une cuisine à Sirok qui s'est détachée d'un coin de la chambre et qui fut pourvue encore d'une entrée extérieure.

Les habitations troglodytiques furent utilisées entre les deux guerres mondiales par trois couches des paysans: 1. domestiques, valet de ferme, bergers, vigneron qui demeuraient dans des communs près des bâtiments agricoles du propriétaire (étables, caves à vin). — 2. journaliers sans terre ou avec une propriété insignifiante qui habitaient leurs propres logements souterrains. — 3. des paysans, propriétaires d'un fonds de terre au-dessous de 10 arpents. Leur habitations souterraines représentent un niveau plu élevé quant à la dimension et la manière de construction. — Parmi ces trois groupes c'est le deuxième qui était en plus grand nombre, derrière années 1920, mais surtout depuis 1945 la plupart des habitations troglodytiques furent détruites par l'État, mais le reste était occupé par les tziganes. En laissant de côté ce fait, il n'est pas douteux que

la mode de vie des troglodytes est étroitement liée à la culture de la vigne et de la viticulture. Même les gens les plus pauvres possédaient une cave parce qu'ils étaient payés fréquemment pour leurs travaux à la journée faits sur une grande propriété en nature, en raisin ou vin.

Il n'existe pas une parmi les habitations troglodytiques de la montagne de Bükk dont on pourrait démontrer qu'elle est plus ancienne de deux cents ans, mais cette forme d'habitation remonte sans doute à l'époque des rois de la maison d'Árpád. Les cellules de moine de la presqu'île de Tihany et même tout le couvent peuvent être datés au milieu de l'onzième siècle. On peut démontrer qu'ils existaient sur notre territoire aussi des bâtiments troglodytiques à destination ecclésiastique quoi qu'en nombre très restreint (bain de grotte à Tapolca, antre d'ermite à Demjén, les restes de l'église-grotte à Istenmezeje). Dans la montagne de Bükk on trouve outre les habitations troglodytiques les soi-disant „roches en forme de ruche”, c'est-à-dire des niches creusées dans la pierre polie qu'autrefois on pouvait fermer et dont on se servait pour l'apiculture extensive. On a constaté de ces roches que leur emploi remonte à l'onzième siècle et on peut supposer qu'elles sont les souvenirs de la culture primitive de la tribu kabare des Hongrois conquérants.

Les habitations troglodytiques connues aux autres contrées du bassin des Carpathes, en conséquence d'autres données géologiques, ne sont pas si nombreuses et n'on pas la même variété en aucun endroit. On ne peut trouver d'exemples analogues le plus près que dans l'Asie Mineure, dans le Caucase et dans la Crimée. La matière, le tuf volcanique y est pareil, de même la présence des bâtiments ecclésiastiques à côté des habitations laïques, les caves à vin et la caractère viticulteur de la profession des habitants. L'auteur cherche l'origine des habitations troglodytiques dans la montagne de Bükk dans cette direction et il pense en premier lieu à la tribu kabare dont il a déjà mentionné le rôle d'initiateur à propos des roches en forme de ruche.

ILLUSTRATIONS

Les photographies de l'oeuvre sont de Ferenc Bakó; les reproductions des dessins d'Ottó Herman de dr. Éva Sz. Kovács. Les plans ont été exécutés par Ferenc Bakó; László Fodor, Gabriella F. Ludányi, András Szenes, Judit Weiner et Jenő Kishonthy. Tous ont été remaniés pour la publication par László Fodor.

Les dates contenues dans les légendes indiquent le temps de la photographie ou du mesurage.

Fig. 1.: Habitations troglodytiques dans le midi de la montagne de Bükk.

Fig. 2—3.: Andornak. Habitation troglodytique. 1900.

Fig. 4.: Andornak. Habitation troglodytique.

Fig. 5.: Kistálya. Cave, à gauche, restes d'une habitation de vigneron.

Fig. 6.: Kistálya. Maison-cave. 1970. 1. Cuisine; 2. chambre; 3. cave.

Fig. 7.: Kistálya. Maison-cave inhabitée. 1975. 1. Cuisine; 2. chambre; 3. cave; 4. étable.

Fig. 8.: Kistálya. Logement souterrain. 1975. 1. Entrée; 2. cuisine; 3. chambre; 4. cave.

Fig. 9.: Kistálya. Habitations troglodytiques avec fronton en pierre. 1976.

Fig. 10.: Kistálya. En haut une habitation troglodytique inhabitée, en bas des caves bâties plus tard. 1976.

Fig. 11.: Ostoros. Un groupe d'habitations troglodytiques. 1900.

Fig. 12.: Ostoros. Habitation troglodytique. 1900.

Fig. 13.: Ostoros. Four d'une habitation troglodytique.

Fig. 14.: Ostoros. Habitation troglodytique. 1900.

Fig. 15.: Ostoros. Habitation troglodytique. 1900.

Fig. 16.: Ostoros. Maison-cave inhabitée. 1975. 1. Maison; 2. cuisine; 3. juchoir en pierre; 4. four creusé dans la pierre.

Fig. 17.: Ostoros. Un „pilier en pierre” dans une maison-cave inhabitée. 1975.

Fig. 18.: Ostoros. Bouche du four dans la cuisine d'une maison-cave abandonnée. 1975.

Fig. 19.: Ostoros. Habitation troglodytique. 1970.

Fig. 20—21.: Aménagement de l'habitation troglodytique de la 19. figure.

Fig. 22.: Ostoros. Habitation troglodytique. 1975.

Fig. 23.: Ostoros. Deux maisons-cave dans la cour de la maison 1, rue Gárdonyi. 1975.

Fig. 24.: Ostoros. Habitation troglodytique. 1975. 1. Cuisine; 2. chambre; 3. cave.

Fig. 25.: Ostoros. Habitation troglodytique. 1970.

Fig. 26.: Szomolya. Maison-cave. 1970.

Fig. 27.: Szomolya. Habitation troglodytique. 1970.

Fig. 28.: Szomolya. Maison-cave. 1970. 1. Cuisine; 2. chambre; 3. cave intérieure; 4. cave extérieure; 5. débit de vin; 6. poulailler.

Fig. 29.: Szomolya. Façades de maisons troglodytiques. 1970.

Fig. 30.: Szomolya. Habitation troglodytique. 1970. 1. Cuisine; 2. chambre; 3. cave.

Fig. 31—32.: Szomolya 13, rue Toldi. Maison-cave à étage. 1970. 1. Cuisine; 2. chambre; 3. escalier; 4. cuisine située à l'étage; 5. chambre située à l'étage; 6. maison d'habitation ancienne; 7. ancienne parcherie, actuellement jardin; 8. cave emmurée; 9. étable emmurée.

Fig. 33.: Szomolya. Bergerie dominale aux confins du village. 1970.

Fig. 34.: Szomolya. Habitation troglodytique. 1970.

Fig. 35.: Szomolya. Habitation troglodytique. 1970.

Fig. 36.: Szomolya. Habitation troglodytique. 1970.

Fig. 37.: Szomolya. Habitation troglodytique. 1970.

Fig. 38.: Szomolya. Habitation troglodytique bâtie en 1928. Date de la photographie: 1975.

Fig. 39.: Szomolya. Maison abandonnée. 1970.

Fig. 40.: Noszvaj. Habitations troglodytiques. 1900.

Fig. 41.: Noszvaj. Habitations troglodytiques. 1900.

Fig. 42.: Noszvaj. Maisons-caves avec entrées couvertes. 1960.

Fig. 43.: Noszvaj. Habitation troglodytique. 1960.

Fig. 44.: Noszvaj. Habitation troglodytique. 1970. 1. Maison; 2. entrée couverte; 3. étable (cave); 4. râtelier; 5. four; 6. fosse à chaux.

Fig. 45.: Noszvaj. Four avec tuyau creusé dans la pierre. 1954.

Fig. 46.: Noszvaj. Four avec tuyau bâti en pierre, dans une maison-cave. 1954.

Fig. 47.: Noszvaj. Habitation troglodytique. 1970. 1. Auvent; 2. cuisine; 3. porche („pitvar”); 4. cave; 5. four; 6. poulailler.

Fig. 48.: Noszvaj. Habitation troglodytique. 1970. 1. Auvent; 2. chambre; 3. cave.

Fig. 49—50.: Noszvaj. 1970. 1. Cuisine; 2. chambre; 3. réduit; 4. étable.

Fig. 51—52.: Habitation troglodytique. 1970. 1. Cuisine; 2. chambre; 3. cave.

Fig. 53.: Noszvaj. 1976. 1. Porche de la cuisine; 2. chambre; 3. étable-réduit; 4. cave à vin; 5. auvent; 6. place du four; 7. nouveau four;

8. cheminée libre; 9. râtelier.

Fig. 54.: Noszvaj. Habitation troglodytique. 1976.

Fig. 55.: Noszvaj. Etable-cave, avec un logement de domestique. 1974. 1. Chambre; 2. cuisine; 3. réduit; 4. cave; 5. cave à fourrage; 6—7. étables à boeufs; 8. distillerie d'eau-de-vie.

Fig. 56.: Felsőtárkány. Reconstruction d'une maison-cave. 1. Âtre; 2. banquette.

Fig. 57.: Felsőtárkány. Banquette pour dormir dans une maison-cave en ruine.

Fig. 58.: Bogács. Habitation troglodytique avec auvent, aujourd'hui cave. 1976. 1. Auvent; 2. chambre; 3. nouvelle cave; 4. trou de fumée; 5. place de l'ancienne gueule de four; 6—7. cave; 8. chèvrerie.

Fig. 59.: Cserépfalu. Habitation troglodytique à une cellule, en ruine. 1975.

Fig. 60.: Cserépfalu. Habitation troglodytique en ruine. 1975. 1. Cuisine; 2. chambre; 3. cave.

Fig. 61.: Cserépváralja. Habitation troglodytique. 1971. 1. Porche („pitvar”); 2. cuisine; 3. chambre; 4. réduit; 5. étable.

Fig. 62.: Cserépváralja. Habitation troglodytique. 1971.

Fig. 63.: Cserépváralja. Habitation troglodytique. 1971. 1. Cuisine; 2. chambre; 3. cave; 4. étable; 5. remise à fourrage; 6. chambre d'habitation avec pilier en pierre.

Fig. 64.: Cserépváralja. Habitation troglodytique. 1971.

Fig. 65.: Cserépváralja. 1971. — a) Chambre d'habitation: 1. four; 2. gueule de four; 3. âtre; 4. banquette. — b) Etable: 1. râtelier pour les boeufs; 2. râtelier pour les veaux; 3. banquette pour dormir.

Fig. 66.: Cserépváralja. 1971. Four, de lui âtre.

Fig. 67.: Cserépváralja. Maison bâtie dans le creux d'une étable. 1971.

Fig. 68.: Tibolddaróc. 1971. — I. Maison. II. Cuisine. III. Réduit. IV. Porcherie. V. Poulailier.

Fig. 69.: Tibolddaróc. Entrée d'une habitation troglodytique. 1971.

Fig. 70.: Tibolddaróc. Cheminée au-dessus de la banquette de la cuisine. 1971.

Fig. 71.: Tibolddaróc. Habitations troglodytiques. 1976.

Fig. 72.: Kács. Habitation troglodytique. 1971.

Fig. 73.: Kács. Habitation troglodytique. I. Porche. II. Maison. III. Réduit. IV. Fumoir. V. Réduit. VI. Cave.

Fig. 74.: Tibolddaróc. Maison-cave inhabitée. 1976.

Fig. 75.: Tibolddaróc. Maison-cave. Reconstruction du four. 1. Entrée d'une chambre récemment creusée; 2. four à chauffage intérieur; 3. emplacement de l'ancienne cuisine.

Fig. 76.: Tibolddarós. Maison-cave inhabitée. 1976. 1. Porche; 2. chambre d'habitation; 3. nouvelle cave; 4. moulinet de la cheminée; 5. banquette.

Fig. 77.: Tibolddaróc. Habitation troglodytique. 1. Porche-cuisine; 2. chambre; 3. four creusé dans la pierre; 4. tuyau; 5. moulinet de la cheminée; 6. cave.

Fig. 78.: Kács—Váralja. Habitation troglodytique inhabitée.

Fig. 79.: Sály—Lator. Habitation troglodytique abandonnée. 1. Chambre; 2. niche; 3. emplacement du four; 4. four extérieur; 5. nouvelle chambre.

Fig. 80.: Sály—Lator. Maison-cave. 1. Cuisine; 2. chambre avec plafond de solives 1976.

Fig. 81.: Sály. Four à chauffage intérieur dans une maison-cave inhabitée.

Fig. 82.: Miskolc-Tapolca. Plan de la chapelle-grotte.

Fig. 83.: Miskolc-Tapolca. Reconstruction de la bergerie creusée dans la pierre, sur l'emplacement actuel de la chapelle-grotte.

Fig. 84.: Développement des plans des habitations troglodytiques.

Fig. 85.: Développement du four à chauffage intérieur.

Fig. 86.: Développement du four à chauffage extérieur des habitations troglodytiques et la formation de la cuisine.

TARTALOM

Bevezetés	— — — — —	5
I. Barlangépítmények leírása	— — — — —	10
II A barlangépítmények rendszerezése	— — — — —	39
III. Földrajzi kitekintés, történeti összegezés	— — — — —	50
Irodalom — Rövidítések	— — — — —	56
Jegyzetek	— — — — —	57
Képek	— — — — —	61
Höhlenwohnungen im Bükk-Gebirge	— — — — —	111
Пещерные жилища в горах Бюкк	— — — — —	119
Habitations troglodytiques dans la montagne de Bükk	— — — — —	123

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI
MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG